

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНИ

УДК 94(477)

Олександр Дубина

ГЕОПОЛІТИЧНІ КРЕСЛЕННЯ ГЕТЬМАНА МАЗЕПИ

У статті розглянуто геополітичні аспекти внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана Мазепи. Проведено порівняльний аналіз території, населення та економічного потенціалу України в її етнічних кордонах і сусідніх країн – Речі Посполитої та Московії. Цей аналіз показує, що Україна за основними геополітичними чинниками не поступалася сусідам і за умов мирного будівництва, здійснюваного Мазепою, могла не тільки досягнути незалежності, але й стати однією з провідних європейських держав.

Протягом уже трьох століть не вщухають полемічні суперечки навколо задумів та дій видатного українського державного діяча й політика, по суті, останнього повноважного гетьмана України Івана Мазепи.

I.

Камертоном імперської історіографії Росії стали визначення, сформульовані стосовно Івана Мазепи Петром I одразу ж після переходу гетьмана на бік шведів і введені у науковий обіг Д. М. Бантиш-Каменським. «Нужда повелевает объявить, что учинил новый *Иуда-Мазепа*, который двадцать один год был в верности мне, ныне при гробе стал изменник и предатель своего народа», – писав російський цар у листі до свого улюбленця адмірала Апраксина¹. З часу публікації «Історії» Бантиш-Каменського (1822 р.), яка стала першою науковою працею з історії України, всі наступні офіційні дослідження, за поодинокими винятками, базувалися на цих дефініціях. Відмінність в оцінках полягала здебільшого в тому, як, коли, кого й скільки разів зрадив Іван Мазепа, а також у дозуванні петровських пропагандистських штампів².

Цю естафету підхопила й розвинула радянська історіографія. Її кульмінацією стала книжка «Северная война и шведское нашествие на Россию» академіка Є.В.Тарле (1958 р.). «Образ Карла XII, очевидно, зачарував нинішніх фашистів не тільки тим, що Карл мав намір розділити Росію на удільні князівства, але й тим, що він завжди ставився до росіян, які мали нещастя потрапити в його руки, з холодною, безмірною жорстокістю»³, – безапеляційно заявляв Тарле. Й ідентифікував з «улюбленцем ненависних фашистів» «зрадника» Мазепу. При цьому він перевершив своїх попередників у винахідливості. З-під його пера з'являються такі «перли», як «предательская интрига», «хитрый интриган», «лживые наветы» Мазепи⁴. Але винахідництво академіка цим не обмежалося. Якщо до нього «зраду» Мазепи датували переважно 1705 роком, то Євген Вікторович відсуває рамки цього «ганебного вчинку». «У нас є свідчення про те, що Мазепа почав готуватися в глибокій таємниці до зради ще в 1701 р.», – інтригує Тарле довірливо читача, але тих самих «свідчень» чомусь не наводить⁵.

Українська радянська історіографія пішла ще далі. «Таємні зв'язки Мазепи з

© Дубина Олександр Кузьмич – кандидат історичних наук, журналіст (м. Київ).

вороже настроєними до Росії польськими магнатами почалися з перших років його гетьманства. На початку Північної війни Мазепа звернувся до Карла XII й С. Лещинського з пропозицією об'єднати сили й спільно виступити проти Російської держави», – стверджувалося у багатотомному академічному виданні «Історія Української РСР»⁶.

У свою чергу деякі українські вчені відстоюють думку, що Мазепа чи не з перших днів свого гетьманування шукав слушної нагоди, аби за допомогою тієї чи іншої сусідньої потуги позбавитися залежності від Росії. Ілюстрацією такої точки зору можуть слугувати праці чернігівського дослідника Сергія Павленка. Так, у своїх монографіях він відносить такі суперечливі події, як «справа Соломона» (1689 – 1690 рр.), виступ Петрика (1691 р.), переговори Стародубського полковника Миклашевського з троцьким каштеляном Коцелом (1703 р.) тощо, до «таємних місій» Мазепи з метою утворення антиросійського союзу⁷.

Треба сказати, що й у російській історіографії теж можна зустріти непрямі звинувачення на адресу Мазепи у підготовці «зради» чи не з перших років його гетьманства. Так, відомий російський історик німецького походження Олександр Брікнер у своїй неодноразово перевиданій «Иллюстрированной истории Петра Великого» (перше видання – 1882 р.), посилаючись на працю біографа Петра І Миколи Устрялова, пише: «Багато хто, слідом за обранням Мазепи, уважали його ненадійним і здатним на зраду. В 1689 – 1692 роках, як це тепер документально підтверджується, він вів таємні зносини з Польщею»⁸. Йшлося про так звану «справу Соломона» й пов'язані з нею анонімні листи.

Та все ж таки є всі підстави вважати причетність Мазепи до цієї справи вигаданою. До такої думки схиляється, зокрема, й провідна російська дослідниця козацької доби в Україні, авторка біографії Мазепи, що вийшла друком у знаменитій серії ЖЗЛ, Тетяна Таїрова-Яковлева⁹.

Утім, як це не прикро буде визнати російським викривачам «зрадницької» натури Мазепи й українським прихильникам концепції ретельної підготовки гетьманом антимосковського повстання, найбільш вірогідною виглядає версія петербурзької вченої Тетяни Таїрової-Яковлевої про відсутність у Мазепи будь-яких споконвічних планів «зради».

На запитання авторитетного українського часопису «Дзеркало тижня» відносно багаторічної цілеспрямованої підготовки Мазепи «піти» від Петра І професор Санкт-Петербурзького університету впевнено відповіла: «Досі не представлено жодного документа, який би підтверджував припущення ряду українських дослідників, нібито в Мазепи був план відокремити Україну від Росії. Жодного серйозного аргумента на підтвердження наведено не було! Зате документів, які свідчать про дуже серйозний і позитивний внесок Мазепи в розвиток Російської імперії, про співпрацю з царем, чимало – сотні, навіть тисячі». Проте на певному етапі «зміцнення імперії стало суперечити інтересам Гетьманщини. Однак, перш ніж ці суперечності проявилися так чітко (їх, безумовно, спровокували події Північної війни 1700 – 1721 рр.), багато років тривала дуже плідна співпраця. І я вважаю, що саме в Росії слід робити акцент саме на цих роках та на цій співпраці, бо вона дозволяє зовсім інакше подивитися і на Мазепу, і на російсько-українські відносини», – підкреслила Таїрова-Яковлева¹⁰.

Так, петербурзька дослідниця має рацію: насправді жодного документа, який свідчив би про існування будь-яких конкретних планів Мазепи відокремити Україну від Росії, не існувало й не могло існувати – надто обережним був старий гетьман, щоб викладати на папері свої заповітні думки. Отже, якщо дотримуватися її версії, виходить, що якби не Північна війна, то Іван Мазепа увійшов би в історію як слухняний слуга Петра І, один з творців Російської імперії. Цю тезу начебто підтверджує розвиток подій.

Деякі українські історики з легкої руки М. С. Грушевського¹¹ продовжують розглядати акцію гетьмана Мазепи 1708 року як «повстання». Насправді ж ніякого повстання не було. Був перехід невеличкої частини козацького війська й

більшості генеральної старшини на бік шведів. От і все. Адже повстання – це масовий, як правило, збройний виступ проти існуючої влади, соціально-економічного, національного, релігійного та ін. гноблення. Однією з головних запорок його успіху є добра підготовка й організація.

Так, Богдан Хмельницький, який брав участь у козацьких повстаннях Тараса Федоровича (1630 р.), Павла Михновича Бута (Павлюка) (1637 р.), Якова Остриниці та Дмитра Гуні (1638 р.), зробив належні висновки з їх поразок і, як абсолютно правильно пишуть В. А. Смолій та В. С. Степанков, розпочав підготовку до свого повстання заздалегідь, а саме – з 1646 року¹².

Аналогічної думки дотримувалися й інші дослідники. Історик і літератор Юрій Джеджула звертав увагу на те, що «В історичних джерелах збереглася згадка про те, що... Петро Могила... незадовго перед тим, як предстати перед лицем Вічності, благословив Богдана Хмельницького на боротьбу за волю українського народу і наклав вічне прокляття-анафему на тих, хто не приєднається до цієї святої справи. Тривалий час ця згадка здавалася малоймовірною, позаяк тоді належало б визнати, що таємна підготовка до Визвольної війни велася задовго до її початку, адже Петро Могила вмер у ніч на 1 січня 1647 року»¹³.

«Повстання 1648 р. спалахнуло з тих самих початків, як і давніші козацькі рухи: козацька верства стала в обороні своїх вольностей. Але новий виступ був підготований всебічно і ґрунтовніше, як попередні. Приготування тривали якись два роки. Центр повстання, який творили довірені реєстрових полків, приєднував до своїх планів не тільки випищиків, що жили ідеологією Запорізького Війська, але також проводирів селянства і міщанства: як тільки прийшов перший вибух, на широких просторах Наддніпрянщини всюди були готові люди, що вогонь повстання понесли далі. Маса майбутніх повстанців забезпечено зброєю: у переддень виступу в самій Лубенщині князь Єремія Вишневецький сконфіскував кілька тисяч рушниць», – зазначав блискучий знавець Хмельниччини Іван Крип'якевич¹⁴.

Іван Мазепа, чия родина «взяла найактивнішу участь у повстанні Хмельницького»¹⁵, не міг не знати історії козацьких повстань в Україні наприкінці XVI – першій половині XVII століть і не розуміти того, що зрозумів Богдан Хмельницький: повстання треба ретельно готувати. Натомість гетьман Мазепа зробив, здається, все, щоб його виступ зазнав невдачі. Ось як, базуючись на реальних незаперечних фактах, описував Михайло Грушевський дії Мазепи напередодні того вчинку, котрий сам же кваліфікував як «повстання»:

«Він хотів залишитися пасивним глядачем до остаточного з'ясування шансів воюючих сторін, ретельно уникав усього, що могло б кинути на нього підозру перед московським урядом, і ніяких готувань до розриву не робив. Коли в 1707 – 08 рр. на кордонах України спалахнуло досить небезпечно для московського уряду повстання донських козаків під проводом отамана Булавіна, Мазепа, щоб не подати приводу до підозр, зайнявся разом з московськими військами його втихомиренням і в такий спосіб напередодні свого розриву з Москвою вбив досить цінного союзника. Він розраховував на загальну неприхильність народу до «москалів», на найсильніше невдоволення на московське обтяження й думав, що завжди встигне підняти Україну до повстання проти Москви, – але забував при цьому, що дотепер нічим не відмежовував себе від цього московського режиму. Сподівався на свою сильну владу на Україні, але нічого не зробив, щоб здобути й забезпечити довіру народу. Для підготування повстання він нічого не вдіяв. Навпаки, напередодні розриву через скарги Мазепи на «непостійність і малодушність» українського народу Петро розпорядився послати в центр України, у Ніжин, московський загін, і сам гетьман, щоб приспати підозри, відправив на вимогу Петра загоном козаків у Білорусію, Західну Україну, на територію Польщі. Повна непередготовленість задумів Мазепи виявилася цілком, коли обставини примусили його, нарешті, до рішучого кроку», – зазначав історик¹⁶.

Отже, виходить, що Тетяна Таїрова-Яковлева права, й Мазепа не бажав відок-

ремлення України від Росії? Так, він до останньої миті не хотів вдаватися до збройного антимосковського виступу, хоча теоретично знав, як розгорнути всенародне повстання і мав для його здійснення достатньо передумов. Та не будемо квапитися з остаточними висновками щодо планів гетьмана на віддалену перспективу.

II.

Буквально за крок від розгадки цих планів зупинився той же Михайло Грушевський. «Коли б на місце немилосердного нищення і давлення всіх політичних, суспільних і культурних форм українського життя, яке наступило по полтавській побіді, на місце того розгрому і терору, який запанував по р. 1708 – 9, прийшло б хоч кількадесят літ свобідного розвою Гетьманщини, національне життя її було б забезпечене, не мало б місця і спокуси для всіх тих обрусительних заходів – заборон української книги, української мови, української вимови і акценту, які діялися, почавши від Петрових часів (указ 1720 року) протягом всього дальшого часу», – міркував учений¹⁷.

Та не побачив Михайло Сергійович, що «непідготовленість» Івана Степановича «до рішучого кроку» пояснювалася насамперед тим, що він саме й намагався будь-що забезпечити ті «кількадесят літ свобідного розвою». І не тільки Гетьманщини, яку всебічно облаштовував. Не бачили цього й наступні генерації дослідників.

«Приписуючи Мазепі різноманітні фантастичні плани, історики залишають поза увагою реальний факт: насправді він просто будував свою Гетьманщину. Таку, яку він собі уявляв, будучи освіченою й передовою людиною свого часу: просвічену, економічно процвітаючу, без внутрішніх смут і конфліктів», – пише Т. Таїрова-Яковлева¹⁸. Та перспективний план Мазепи не обмежувався лише «простим будуванням» Гетьманщини.

Він прагнув будь-якою ціною уникнути «розгрому й терору» і сподівався на мирне творіння потужної держави, спроможної захистити свої національні інтереси й бути самостійним гравцем на міжнародній арені. При цьому старий гетьман мислив ширшими категоріями, ніж Михайло Грушевський та наступні дослідники. Сьогодні ми назвали би ці категорії геополітичними.

Авторові можуть закинути: мовляв, Іван Степанович Мазепа-Колединський не міг знати категорій геополітики й оперувати ними, позаяк ця наука й сам термін з'явилися через два сторіччя після його смерті. Проте як політична і воєнна практика геополітика виникла з появою перших державних утворень.

Яскравий приклад слухного використання геополітичних просторових чинників на території сучасної України, який дійшов до нас, датується 514 або 513 роком до н. е. Трапився він під час походу перського царя Дарія I на скіфів. «...Скіфи... порішили не зводити бою на відкритому полі... а сходити з дороги (персам), а як будуть наступати все далі, мають засипати всі криниці й джерела, що до них переходитимуть, нищити траву на землі... За той час, як перси йшли через край скіфів і савроматів, не мали чого нищити, бо країна вже була спустошена», – описував Геродот похід персів¹⁹. На запитання Дарія, чому скіфи ухиляються від вирішальної битви, їх цар Іданфірс відповів: «А що я не воюю з тобою, то й це тобі поясню. Ми не маємо ні міст, ні обробленої землі, щоби боятися за них і чимскоріше починати з вами бій»²⁰. Внаслідок такої стратегії скіфів, базованої на використанні величезної спустошеної території, Дарій змушений був тікати зі Скіфії, так і не дочекавшись на генеральну битву.

Класичним зразком війни на виснаження з використанням спустошеної території є стратегія римського полководця Фабія на прізвисько Кунктатор (Повільний) під час Другої Пунічної війни між Римом і Карфагеном у 218 – 217 рр. до н. е. Після того, як непереможний Ганнібал уцент розтрошив дві армії римлян, Фабій став уникати зустрічей з ним. Натомість його війська нападали на невеликі загони карфагенян, що посилалися для заготівлі фуражу й продовольства. Незабаром армія Ганнібала, яка перебувала в багатій родючій країні, стала потерпати від нестачі припасів. Однак ще більші страждання війна на виснаження заподіювала

римським та італійським селянам. Та варто було римлянам відмовитися від повільної стратегії Фабія, як їх спіткала катастрофа при Каннах, котра ледве не вирішила долю війни на користь Карфагена. Блискуче освічений Мазепа напевно студював «Історію Риму від заснування міста» Тита Лівія, де описано ті події. Та на його біду і на біду всіх українців Петро I також був обізнаний з ходом Другої Пунічної війни, про що свідчить хоча би прізвисько «Ганнібал», яким він назвав свою забавку – юного «арапа». Тож російський цар дав українському гетьманові наочний урок використання просторового чинника при веденні війни на виснаження з Карлом XII. І відбувся той предметний урок з геополітики на квітучих землях плеканої Мазепою Гетьманщини. Петро I теж мислив геополітичними категоріями.

Необхідно зазначити, що дотепер геополітичні засади внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана Мазепа, як і геополітичну ситуацію України на рубежі XVII – XVIII століть, не досліджено.

Певну спробу в цьому напрямі зробив харківський історик Д.В. Журавльов. «З точки зору геополітики, Україна знаходилася в самому центрі Центральносхідної Європи, між чотирма «полюсами сили»: мусульманською Туреччиною і Кримським ханством на півдні, католицькою Річчю Посполитою на заході, лютеранською Швецією на півночі та православною Росією на сході. Відносна рівновага і боротьба між цими «гравцями» (кожен з яких за своїм потенціалом переважав Україну) давала змогу козацькій державі маневрувати, обирати різні варіанти зовнішньополітичного курсу. Рішуча перемога будь-якої зі згаданих держав тягла б за собою послаблення решти і неминуче втягнення України в орбіту впливу країни-переможниці. Тому найдалекоглядніші українські політики другої половини XVII століття (серед яких був і Іван Мазепа) якнайменше прагнули допустити подібний розвиток подій. Проте час для докорінної зміни політичної лінії ще не прийшов, хоча початок Північної війни не віщував для Росії та союзників нічого доброго», – пише історик²¹.

Утім, тут ми маємо радше характеристику зовнішньополітичного положення України під кутом зору політичної географії, яка вивчає формування політичної мапи світу, розміщення й територіальні сполучення політичних сил, їх взаємозв'язок з просторовою організацією політичного життя у глобальних, регіональних та масштабах окремих країнах. Так, Іван Мазепа мав власну оцінку зовнішньополітичної ситуації, в якій перебувала Україна за його часу. Та в даному випадку в центрі нашої уваги буде її геополітичне становище.

Як відомо, геополітика є наукою про контроль над простором. Вона досліджує фізико-географічну, політичну, економіко-географічну, расово-антропологічну, культурно-конфесіональну, семантичну й, нарешті, цивілізаційну зумовленість динаміки міжнародних відносин, світової торгівлі, глобальної онтології людства. Та перш ніж аналізувати геополітичні креслення гетьмана Мазепа, варто зупинитися на його оцінках міжнародного становища України з точки зору політичної географії, позаяк вона тісно пов'язана з геополітикою.

Класичне наукове визначення місця України на тогочасній політичній мапі Європи дав Вольтер у своїй праці «Історія Карла XII, короля Швеції» (1731 р.). «Україна, країна козаків розташована між малою Татарією [Кримським ханством], Польщею та Московією», – писав великий мислитель. «Україна завжди прагнула бути вільною: але оточена Московією, державами Великого Володаря (Grand Seigneur) [турецького султана] і Польщею, вона змушена була шукати собі протектора в одній з цих трьох держав. Спочатку вона вдалася до протекції Польщі, яка ставилася до неї як до підлеглої, потім вона віддалася московиту, котрий правив нею як невільницею»²².

Ця вольтерівська оцінка повністю збігається з баченням зовнішньополітичної ситуації України Мазепою, яке він виклав у своїй знаменитій «Думі». Гетьман гранично чітко окреслив зовнішньополітичні орієнтації тодішньої української еліти:

1. «Єден живет із погани»;

2. «Другий ляхам за грош служить»;
3. «Третій Москві юж голдуєт».

Єдиний шанс врятувати «матку»-Україну Іван Мазепа вбачав у об'єднанні зусиль «енералів» і полковників, тобто еліти. Заключні рядки гетьмана: «Нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права!» багато хто з дослідників сприйняв як заклик до негайного збройного повстання. «Закликаючи до політичної консолідації української провідної верстви й збройної мобілізації всіх українських сил під його, гетьманським, проводом для активної боротьби з ворогами України, Гетьман вказував нові шляхи своєї – і української державної політики», – зазначав Олександр Оглоблин у своїй монографії «Гетьман Мазепа та його доба». Обережнішим у своїх коментарях був Володимир Голобуцький. «Ясна річ, що з такою програмою Мазепа не міг відкрито виступати. Йому лишалося чекати слухної години, а натомість всіляко запевняти московський уряд у своїй вірності йому», – зазначав історик²³.

Акцентуючи увагу на останніх рядках «Думи» Мазепа, дослідники чомусь не приділяють належної уваги її першому рядку: «Всі покою щиро прагнуть». А саме в ньому прихований засадничий задум гетьмана: «кількадесят літ свобідного розвою». Зауважимо, що Іван Мазепа писав свої вірші у 1698 році, тобто, коли йому було вже під 60 років. Отже, вік романтичних пригод старий гетьман уже пережив. Будучи реалістом-прагматиком, він чудово усвідомлював, що Гетьманщина, навіть за умови консолідації всіх верств населення, у тому своєму вигляді й стані не зможе здобути незалежність унаслідок застосування «шаблі». Надто могутні сусіди претендували на володіння нею. Він, безумовно, прораховував можливі зовнішньополітичні комбінації, але бачив, що всі вони ведуть у глухий кут.

А хто як не він краще за всіх знав згубні наслідки політичних союзів із сусідами! Він був свідком краху польської орієнтації Івана Виговського і його безславної загибелі у 1664 році. Він був сподвижником Петра Дорошенка й на власні очі бачив, як турецька орієнтація «останнього козака» перетворила квітуче Правобережжя на Руїну. Він, нарешті, опинившись попри свою волю в Гетьманщині, побачив, що обережна й виважена промосковська політика Івана Самойловича призвела до економічного піднесення Лівобережжя. Та далекоглядний Мазепа не міг не бачити, що кінцевим результатом того піднесення буде повна втрата Гетьманщиною автономії, остаточна інкорпорація Лівобережжя до складу Росії. Що ж стосується його «малої батьківщини» – Правобережжя, то його неминуче поглине Польша. Надто добре був обізнаний гетьман з багаторічним російсько-польським торгом щодо українських земель.

Останнім часом навіть у Росії починають визнавати, що «зраді» Мазепа передували численні зради України Росією. «До речі, Андрусівський договір (1667 р.) або Вічний мир (1686 р.), укладені Росією з Річчю Посполитою, теж можна назвати «зрадою» або «зрадництвом» («изменой» или «предательством») щодо України і явним порушенням усіх договірних статей починаючи з Переяславського договору 1654 р.», – констатує Таїрова-Яковлева²⁴.

Проте петербурзька вчена оминає початок цього процесу, який задав тон усім подальшим російсько-польським переговорам про долю України, – Віленське перемир'я 1656 року. «Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане з них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію... Ці люди (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкати, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі перестерігали нас, що вони із Шведом і Ракочим порозуміваються; певне до них, або до бісурменів підуть» – так формулювали у Вільні царські бояри перед польськими мировими уповноваженими конечність відступлення Москві частини козацької України²⁵. «Послів козацьких, котрих Гетьман і Військо Запорожське до Вільна делегували, комісари польські та московські до нарад не допустили, кажучи, що де монархи ведуть переговори, там їхні піддані голосу мати не можуть ...»²⁶. Отакі «союзницькі» відносини. Росія порушила Переяславський договір вже че-

рез два роки після його оформлення, ще за життя Богдана Хмельницького, вступивши у переговори з тією стороною, проти якої той договір і укладався.

А ось як описував апофеоз торгів за Україну під час укладення Вічного миру Олександр Брікнер:

«На початку 1686 р. з'явилося в Москві блискуче польське посольство. Сім тижнів тривали з ним переговори, які вів Голіцин особисто й з незвичайним успіхом... Нарешті 21 квітня прийшли до рішення укласти «вічний» мир. Росія сплачувала 146 000 рублів, Польща відмовлялася від Києва... Король Ян Собеський, як переповідають, зі слізьми на очах підписав у Львові грамоту про Київ. Софія ж, навпаки, святкувала цю подію вдячними молебнями й різними милостями. Сповіщаючи народ про укладення миру з Польщею, вона говорила, що «ніколи ще при предках не укладалося настільки прибуткового й славного миру», і що «преімени-та держава Російського царства гримить славою в усі кінці світу»²⁷.

Ще б пак! Уторгувати «мать городов руських» за якихось 146 000! Сама «не кругла» сума оборудки свідчила про запеклість торгів: сперечалися за кожну ти-сячу.

Іван Мазепа чув ті молебні та «грим російської слави», під які розривали Україну її «вірні» й «незрадливі» московські союзники. Через рік, у 1687-ому, він змушений був підписати з Московським царством Коломацькі статті, які ще більш урізали його гетьманські повноваження²⁸. Отже, Мазепа не мав ніяких ілюзій щодо «пещень» московських самодержців: у такий спосіб його готували «до вжит-ку».

Та російський варіант був «найменшим лихом», у чому Іван Степанович мав змогу наочно переконатися. Проте лихо, навіть найменше, – є лихо, і його треба коли-небудь позбуватися. Польський і турецький варіанти продемонстрували свою непридатність. У той же час вирватися з «міцних обіймів» російського союзника в Гетьманщині просто бракувало сил. Сам факт розподілу України поміж Росією та Польщею унеможлилював досягнення нею незалежності. «Практично це знівечило шанси української самостійності в XVII ст. Це правда, що автономна козацька держава, т. зв. Гетьманщина, збереглася під російською зверхністю на Лівобережній Україні впродовж ще одного сторіччя. Але лівобережний гетьманат був надто кволий, щоб довго протиставлятися нівеляторським і централізаторським натискам Російської імперії. Як зауважив Джордж Вернадський, збереження територіальної інтегральності України, принаймні у кордонах, встановлених за Богдана Хмельницького, було передумовою спроможності України втриматися супроти Росії», – зазначав відомий український історик з діаспори Іван Лисяк-Рудницький²⁹.

У наведеній вище цитаті з книжки Дениса Журавльова йшлося про те, що кожен із сусідів «за своїм потенціалом переважав Україну». Тут харківський історик припустився суттєвої підміни понять. Журавльов, вочевидь, мав на оці Гетьманщину. В цьому разі він абсолютно правий. Але сукупний потенціал об'єднаної України, обидві частини якої розвивалися випереджаючими сусідів темпами, через «кількадесят років свобідного розвою» неминуче зрівнявся би з потенціалами цих сусідів. Тоді вони мали би рахуватися з новим потужним гравцем на міжнародній арені, й Мазепина алегорична шабля була би достатньо загартованою й готовою до бою за незалежність Вітчизни. Втім, при такому перебігу подій, сусіди навряд чи б наважилися на той бій. Мазепа вдався до геостратегії Фабія Повільного. Та на відміну від останнього, він не руйнував тили супротивників, але акцентував увагу на нарощуванні власних сил. Чи мав перспективу реалізації план старого мудрого гетьмана?

У процесі підготовки даної статті автор натрапив на дуже цікавий матеріал кандидата технічних наук Сергія Коваленка «Геополітична доктрина Гетьмана Богдана Хмельницького»³⁰. Ця невеличка праця, котру сам її автор розцінює як «наукову гіпотезу», заслуговує на особливу увагу своєю постановкою питання. С. Коваленко окреслив стрижень геополітичної доктрини Богдана – «Руське князівство» та його

похідні: «Чорноморський проект», «Чорноморсько-балканський проект» та «Балтійсько-балканський проект». Проте він не відповідає на головне запитання: чи можлива була реалізація доктрини і якими були би її наслідки?

Не вдаючись до детального аналізу, слід сказати, що імовірність втілення в життя Богданової доктрини була вельми високою. Він спирався майже на весь народ, на всі його верстви й прошарки.

Точну кількість повстанців визначити просто неможливо. Твердження багатомної «Історії Української РСР» відносно того, що «на початку 1649 р. селянсько-козацька армія нараховувала близько 300 тис. чоловік»³¹, не відповідає дійсності. З таким військом непересічний полководець Богдан Хмельницький був просто зобов'язаний розтратить збройні сили Речі Посполитої без будь-якої зовнішньої допомоги.

Відомий польський історик Владислав Серчик, маючи на оці загальну кількість повстанців, а не тільки чисельність козацького війська, стверджує, що «у повстанні брало участь кількасот тисяч осіб»³².

Сам Богдан Хмельницький у розмові з Василем Бутурліним, яка відбулася на третій день після Переяславської ради, казав, що «під Зборовом, і в ту ж пору з ним, гетьманом, Запорозького Війська було 360 000»³³. Може, старий гетьман в суто дипломатичних цілях трошки й перебільшив. Авторитетні англійські періодичні видання повідомляють, що під час облоги Збаража Хмельницький зумів організувати армію з 200 000 вояків³⁴. Михайло Грушевський найбільш вірогідним вважав «обчислення московського гінця, що був в збаразькім і козацькім таборі, – що гетьман мав з собою коло 70 тис. козацького війська і дещо більше орди, та більші й менші вільні дружини козацьких повстанців»³⁵. Вірність калькуляції російського розвідника підтверджують В. А. Смолій та В. С. Степанков, називаючи чисельність козацької армії у 60 – 80 тисяч осіб і підкреслюючи, що «за цим показником вона не поступалася європейським арміям половини XVII ст. (40 – 50 тис. осіб)»³⁶. Утім, скільки було отих «вільних дружин» і яка була їх чисельність, порахувати не зміг не тільки московський гонець, але й сучасні провідні українські вчені, базуючись на величезному масиві документальних джерел.

Проте цілком очевидно, що такої воєнної сили й всенародної підтримки як Богдан Хмельницький, Іван Мазепа не мав. Спираючись на ту підтримку й на віддане йому війська, Хмельницький розробляв проекти становлення та експансії Козацької держави. В разі їх здійснення український державний організм мав би всі умови для свого динамічного розвитку: простору територію, численне й повноцінне населення, забезпечені торговельні шляхи тощо. В основі ж геополітичних креслень Мазепа були, насамперед, завдання відновлення того державного організму та його виживання і, тільки в перспективі, – повноцінне функціонування.

Сучасна українська історична наука виходить з того, що розбудова Козацької держави Богданом Хмельницьким була цілком імовірною. Так, В. А. Смолій і В. С. Степанков, цілком обґрунтовано критикуючи висловлене у вітчизняній історіографії «міркування, що, мовляв, через відсутність відповідних соціально-економічних умов, вона не мала перспективи самостійного розвитку», наголошують: «Аналіз політичного устрою, характеру соціально-економічних відносин, що склалися на території козацької України, аж ніяк не засвідчує їхньої незрілості чи безперспективності. Навпаки, важливі перетворення в сільському господарстві, позитивні зміни в становищі ремесла й торгівлі, соціальній структурі суспільства, політичному устрої... створювали умови для розвитку продуктивних сил, буржуазних відносин, що зароджувалися в першій половині XVII ст. Проте для їх реалізації потрібні були сприятливі не лише внутрішні, а й зовнішньополітичні умови. І саме останні зіграли трагічну роль в історії Української держави»³⁷.

Навчений фатальним досвідом своїх попередників, обережний Мазепа вирішив спочатку зміцнити підвалини своєї держави, а потім вже виступати у всеозброєнні на міжнародній арені. Мудрий гетьман чудово усвідомлював зовнішньо-

політичні чинники, що вкрай обмежували його дії. «Якщо Хмельницький, а початково й Виговський, ще мали на шахівниці Східньої (ба й почасти Південно-Східньої) Європи певну ініціативу, то Мазепа тієї ініціативи вже не мав. Руїна віддала ту ініціативу Варшаві і Москві та, частково, лише «за традицією», кримській Туреччині», – з притаманним йому художнім баченням змальовував ситуацію відомий український поет Євген Маланюк³⁸.

У своїй книжці «Козацька держава» письменник Валерій Шевчук зазначав, що «...мусячи жити й правити в умовах тотального нагляду над своїми діями й особою, в умовах, коли Росія настільки скріпилася, що могла вже безборонно затягти петлю на шиї української Козацької держави, що вона й почала робити, Іван Мазепа не мав можливості відверто й прямо висловлювати своїх думок та засад політичного думання, а права й вольності свого народу міг боронити тільки шляхом дипломатичним за допомогою інтелектуальної гри, яка обов'язково мала включати в себе й хитрість, і вивертливість, відступи й підступи, та й гадане смирення, ба, навіть дії, супротивні до своїх поглядів»³⁹. Та це було занадто однобічне висвітлення дій гетьмана. Вони далеко не обмежувалися дипломатичними та інтелектуальними іграми.

Адже, хоча й зовнішнє оточення відіграло вкрай негативну роль, проте рештки Богданової держави у вигляді Гетьманщини ще залишалися. «Фактичний політичний стан – протекторат (з досить виразною колоніальною тенденцією...) – Мазепа приймає як політичну дійсність, як базу і **можливу** відскочно до можливого майбутнього. Ще бо існує адміністративна система Богданових полковництв держави Війська Запорізького, ще є сякі-такі кордони навіть з митницями, ще є, хоч Руїною до кореня розгойдане, напів-схаотизоване і досить здеморалізоване, але, все ж, **національне** суспільство, і ще є найістотніше – Армія, яку очолює і якою – з напівв'язаними, щоправда, руками – керує», – писав Є. Маланюк. І далі: «Занадто в багатьох напрямках треба було Гетьманові діяти одночасно і безупинно: економіка країни, фінанси, соціальні (ц.т. міжстанові) противенства, постійне вишарпування Петром окремих корпусів і загонів Армії, пекуча і складна справа Правобережжя, будівництво, шкільництво...»⁴⁰. Отже, хоча й база для відштовхування у Мазепи була звужена, він використовує її для побудови своєї держави. А як зовнішньополітичне забезпечення цього будівництва веде дипломатичні ігри, не гребуючи при цьому підступами та інтригами. Інших механізмів здійснення міжнародної політики у нього просто не було.

Те, що держава Мазепи мала неабиякий резерв розвитку, відзначав у пізнішій своїй праці й сам Валерій Шевчук. «Козацька держава ще здобувала внутрішню силу для стабілізації, будування, творячись у всіх державних формах: урядовій, економічній, правовій, військовій, культурно-освітній, причому ця держава нагадувала більше тодішні європейські республіки, ніж східні деспотії», – писав він⁴¹. Власне, творенням цієї держави й займався в першу чергу гетьман Мазепа, активізуючи тим самим геополітичні чинники її омріяної ним могутності.

III.

Геополітика визначає життєздатність і міць тієї або іншої держави такими головними факторами: простір; природні багатства й економічний потенціал; населення (кількісний та якісний аспекти). Інколи до цих факторів додають суспільство та уряд⁴².

Розгляд діяльності гетьмана Мазепи показує, що всі його зусилля як в галузі внутрішньої, так і зовнішньої політики були сконцентровані на забезпечення взаємодії та активізацію всіх цих факторів в Україні.

Очевидно, що найскладнішою була проблема життєвого простору Української держави, штучно розірваного навіл між Московією та Річчю Посполитою. Чи не найпершим негативні сторони українського геополітичного простору науково виклав В'ячеслав Липинський. У своїх «Листах до Братів-Хліборобів» історик зазначав: «Між статичними причинами нашої недержавности перше місце займає наше географічне положення:

1. на битім шляху між Азією і Європою,

2. на географічно несталім пограниччю двох ріжних культур: Візантійської і Римської,

3. без захищених природою гряниць од сусідніх держав.

З погляду політичного наше географічне положеня – найгірше в Європі. Навіть Московщина в положеню безмірно кращім, бо, захищена горами, лісами та боло-тами, вона ніколи не була тим битим степовим шляхом, через який перевалюва-лись з Азії в Европу, і уступали під натиском Европи на Азію, ріжні кочовничі орди...»⁴³.

Вади свого географічного положення добре розуміли у Запорозькій Січі. «...Зай-маючи відкриті й нічим не захищені степи, запорожці не могли й думати про те, щоб триматися незалежно від Росії, Туреччини й Польщі. Інша справа, якби вони займали малодоступні або зовсім недоступні місця, як Крим або Кавказ. Тоді... із Запоріжжя могла б вийти свого роду Чорногорія», – відзначав Дмитро Явор-ницький⁴⁴.

Богдану Хмельницькому вдалося не тільки подолати ці геополітичні склад-нощі, але й обернути їх на свою користь. «Два світи зустрілись на Україні; дві відмінні культури і два інші протилежні закони. Але взяті за Гетьмана Богдана в міцні карби української держави, вони взаємно себе запліднюють і родять ті нові форми людського життя, що своєю оригінальністю і своєрідністю надають окре-мий, індивідуальний, – ріжний від Москви і від Польщі – характер відродженій Українській Нації. Запозичивши від Сходу міцну, державну, абсолютистичну форму правління і прищепивши її на ґрунт, вироблений під впливом індивідуалістичної, свободолюбивої, аристократичної культури Заходу, Гетьман Хмельницький зумів боротьбу між Сходом і Заходом на території українській асимілювати й унешкодливити», – писав Липинський у своїй іншій праці⁴⁵.

Але наступникам Богдана не поталанило втримати завоювання великого геть-мана. І те, що збудував Хмельницький на хвилі всенародної революції, Мазепі в умовах жорсткого і всеохоплюючого контролю Москви довелося відбудовувати буквально по крихітках.

Насамперед, гетьман Мазепа зробив спробу «відкоригувати» Коломацькі статті з метою зміцнення своєї влади. І це йому вдалося. Відразу ж після державного перевороту в Росії восени 1689 р., коли Петро I усунув від влади свою сестру Софію, гетьман подав царям Іоану Олексійовичу та Петру Олексійовичу статті про різні справи, що були схвалені російськими монархами практично без попра-вок. Т. Г. Таїрова-Яковлева, яка першою дослідила цей документ, увела його в науковий обіг під назвою «Московські статті гетьмана Івана Мазепи»⁴⁶. Задово-лення царями «покірного прохання» гетьмана «нікому малоросійських городов жителем своих Царского Величества жалованных грамот на села і мелниці без листов ево гетманских давать не указали» (пункт 10 статей) дослідниця абсолют-но справедливо розцінила як «серйозне посилення внутрішньої влади гетьмана, що ставала в Україні, таким чином, верховною над владою старшини й російських воєвод»⁴⁷.

З точки зору дослідження геополітики Івана Мазепи особливий інтерес явля-ють пункти 11 і 12 Московських статей.

У п.11 гетьман висловлює побажання: «В охотных полках конных и пеших людей в розписи умалилося, і чтоб Их Царское Величество указали те полки новы-ми людми доповнить». Це побажання було задоволено повністю: «Великие Госу-дари Их Царское Величество указали ему, гетману, в те охотные полки людей дополнить, а сколько числом і о том учинить ему по своему рассмотрению, толко того смотреть і беречь накрепко, чтоб от того малоросійских городов жителем в зборе денежной казны и хлебных запасов на дачу тем охотным полкам не было тягости і болших убытков»⁴⁸. Отже, «під крилом» Московського царства Мазепа отримав змогу будувати українське регулярне військо «на власний розсуд», що сприяло зміцненню геополітичних підвалин замисленої ним держави. Щоправда, в майбутньому він не використав повною мірою цей карт-бланш.

У п.12 йшлося про те, «Чтоб указали Великие Государи Их Царское Величество Новобородицкой город довольно ратными людьми із женами населить, при которых бы ратных людех із малоросійских городов жители зело охотнее на слободе селитися і разселятися». У такий спосіб гетьман намагався залюднити південні рубежі своєї держави (сучасна Дніпропетровщина) українським населенням. На це він також отримав дозвіл: «Да хоча бы гетман, служба Их Царскому Величеству, радение свое показал, чтобы малоросійских городов жителей указное число тысячу семей поселить около того города і о том бы он розослал по городам листы свои, чтоб охочие люди шли туды на житье без опасения»⁴⁹.

З перших же днів свого гетьманування без зайвого галасу Мазепа розпочинає повзучу експансію на Правобережжя, порушуючи тим самим статті Вічного миру, які він прекрасно знав. Так, вже 17 вересня 1687 р. він видає універсал про «підтвердження дозволу київського митрополита Гедеона Святополка Четвертинського Київському Кирилівському Святотроїцькому монастирю зайняти Ржищевський монастир, з наданням йому села Ячники та давніх земель Ржищевського монастиря»⁵⁰. До того ж в універсалі було зазначено, що ці землі належать до лівобережного Переяславського полку! Але ж згідно зі статтею VII Вічного миру, землі на правому березі Дніпра між Стайками і Тясмином по лінії Ржищів – Терехтемирів – Канів – Мошни – Сокольне – Черкаси – Боровиця – Бужин – Воронків – Крилов – Чигирин перетворювалися на незаселену нейтральну смугу і аж ніяк не могли належати до Переяславського полку.

9 лютого 1688 р. універсалом Мазепи Київському Межигірському монастирю підтверджуються володіння, серед інших, зокрема, і на село Чернин у Переяславському полку, розташоване проте на колишній території Білоцерківського полку, причому досить далеко від Дніпра, вглиб Правобережжя⁵¹.

19 червня 1693 р. Мазепа підписує універсал Київському Братському монастиреві на захист від спустошення монастирських лісів біля Карпилівки, Косачівки і Виповзова. Адресований цей універсал був «полковникови киевскому, старшине полковой, сотником» і т. д., тобто – Київському полку⁵². При цьому Івана Степановича зовсім не обходило, що Карпилівка розміщала на північ від кордонів правобережної частини полку.

24 лютого 1695 р. Лубенський Мгарський монастир отримує оборонний універсал на монастирські пасіки на правому березі Дніпра за Мошнами⁵³, тобто знову ж таки за лінією нейтральної смуги, що не підлягала заселенню.

Коли ж польський коронний гетьман спробував припинити експансію Мазепи й відправив для осадження в Мошни своїх людей, український гетьман негайно вдавися до контрзаходів. Він написав листа до переяславського полковника І. Мировича, в якому сповіщав, що поляки не мають права осаджувати міст і сіл на відстані п'яти миль від Дніпра (32,5 км), а тому повинні вивести людей з Мошен та інших наново осаджених слобід. Проте такої норми щодо Мошен у російсько-польському договорі не було; в ньому п'ятимильна смуга встановлювалася вздовж Стугни, а не Дніпра. Зрештою полякам у Мошнах, що мали за договором залишатися незаселеними, так і не вдалося закріпитися⁵⁴.

Поступово експансія Мазепи на Правобережжя, що спочатку відбувалася епізодично, набула планомірного характеру. Як зазначали упорядники частини II «Універсалів Івана Мазепи» Іван Бутич і В'ячеслав Ринсевич, на початку XVIII ст. відбувається тотальне освоєння Канівщини, про що промовисто свідчить універсал Мазепи від 10 грудня 1701р. про підтвердження Переяславській єпископії наданих маєтностей (усього на 28 сіл, слобід і хуторів, що були вже тут засновані або відновлені)⁵⁵.

А з 1704 року, коли Мазепа на чолі 40-тисячного українського війська опинився на Правобережжі, він, користуючись послабленням Польщі в ході Північної війни, взагалі перестав перейматися умовами Вічного миру. Він стає реальним гетьманом «обох берегів» Дніпра. Дехто з дослідників україні не вдало характеризує повернення правобережних земель їх справжнім власникам – українцям тер-

міном «колонізація». Насправді ж шлося про реабілітацію, відновлення статус-кво, повернення споконвічних українських земель українцям. А повертав ці землі Мазепа дуже рішуче, без будь-яких вагань. Наприклад, 1 вересня 1704 р., перебуваючи під Фастовом, гетьман підтверджує своїм універсалом права Анни Ліщанки Ханенчихи з сином на село Солов'їху, що розташоване фактично вже на Житомирщині⁵⁶, тобто – на території Речі Посполитої.

Протягом кількох останніх років учені опублікували значний масив документів Мазепа, який ще переконливіше доводить, що старий гетьман розглядав Правобережжя як невід'ємну складову України. Ще порівняно нещодавно, у 2006 році, упорядники публікації документів Мазепа – «Універсалів Івана Мазепа» у передмові до другого тому цього видання писали: «Мазепа, слідом за Самойловичем, в частині своїх універсалів величає себе гетьманом обох боків Дніпра. Відомо 50 таких універсалів, щоправда, 32 з них припадає на 1689 рік, 3 – на 1688, на інші роки по 1 – 2 універсали. Імовірно, на початку 1690-х рр. царський уряд заборонив, чи не рекомендував гетьманові робити подібну вставку в свій титул, з чим і пов'язано її наступне зникнення, проте це не завадило Мазепі проводити політику на приєднання українських земель за Дніпром до Гетьманщини»⁵⁷. Але, як виявила публікація так званого «Батуринського архіву» Мазепа, здійснена Т. Г. Таїровою-Яковлевою, царський уряд нічого Мазепі не забороняв. Навпаки, сам Петро I, принаймні з 1702 р., звертається у своїй кореспонденції до Мазепа не інакше як до «обоих сторон Днепра гетману»⁵⁸. Потім російський самодержець у своїх грамотах неодноразово повторює саме таке звернення до Мазепа⁵⁹.

Отже, ми нарахували 17 звернень Петра I до Мазепа як повновладного володаря обох берегів Дніпра (зауважимо, що друга частина «Батуринського архіву» ще очікує на свою публікацію, а отже, кількість подібних документів може зрости). До того ж з опублікованих ще в середині XIX ст. джерел до нас дійшла Грамота Петра I з таким саме зверненням, датована 3 вересня 1708 р.⁶⁰. Чому російський цар продовжував називати Мазепа саме так, коли сам український можновладець уникав цього терміну? Вочевидь, Петро I уявляв собі Правобережжя у складі своєї імперії. Він чудово розумів, що мешканці тих країв радше підуть під гетьманську булаву, ніж під його великодержавний скіпетр. Ну а після приєднання їх державницькі амбіції можна буде приборкати тими ж методами, що їх послідовно проводив російський цар у Гетьманщині. Що ж стосується Івана Мазепа, то він не хотів зайвий раз розпалювати пристрасті й тихо і послідовно здійснював свою експансію на Правобережжя без дратування сусідів надмірним вживанням свого титулу.

Зусилля Мазепа по воз'єднанню Лівобережжя й Правобережжя мали ще один надзвичайно важливий геополітичний аспект. Йдеться про прагнення контролювати найважливішу водну артерію України – Дніпро та його басейн. З точки зору одного з творців української геополітичної думки, Юрія Липи, ріки «об'єднують населення і його оселі як найважливіші засоби комунікації. Особливо важливі великі, спокійні, долинні ріки». «Річна мережа формує одність території, її торгівлі, влади, звичаїв, врешті мови й релігії. Ріки формують групу людности на Україні впродовж тисячоліть. Сітка внутрішніх доріг української території достосована до мережі рік, до переправ, бродів і гирл. Як у біології індивідуальність зародку починається від пульсування окремої системи обігу крови в безформній плазмі, так духовний організм починається на Україні від пульсування мережива річних і зв'язаних з ними суходолових доріг», – підкреслював учений⁶¹. Іван Мазепа усвідомив цей геополітичний постулат ще наприкінці XVII століття. Під цим кутом зору стає зрозумілим, чому в авангарді його експансії на Правобережжя йшли монастирі: гетьман дбав не тільки про господарське освоєння спустошених земель, але й про відтворення та зміцнення єдиного українського духовного організму.

Як показав розвиток подій, Мазепа цілком слушно розраховував на підтримку правобережців. Це наочно виявилось після його вступу на Правобережжя у 1704 році й подальшого перебування там протягом наступних років. Ще яскравіше про-

демонстрували свою підтримку ідей української державності тамтешні жителі під час походу Пилипа Орлика, що відбувся 1711 року. «Більші, аніж на Лівобережній Україні, мали наслідки і вплив універсали й виступ Орлика на Правобережжі, куди він вступив безпосередньо. Тут симпатії українського народу, змученого московським пануванням, були цілком на боці Орлика і його замірів. В Черкасах, Каневі, Мошнах і в багатьох інших місцях Білоцерківського полку, а також полків Корсунського й Уманського жителі одверто ставали на бік Орлика... Українські кріпості здавались йому без бою, одна за одною. Народ, визволяючись з-під московського панування, охоче переходив на Орликовий бік, радісно вітаючи свого визволителя. Побідний шлях гетьмана встилався одними успіхами», – писав у 1918 р. перший український біограф Пилипа Орлика Василь Різниченко⁶².

Цю точку зору підтверджують і пізніші дослідники. Зокрема, доктор історичних наук Т. В. Чухліб, який на основі аналізу документальних джерел переконливо доводить, що Орлику під час першого етапу походу (лютий – квітень 1711 р.) вдалося заручитися підтримкою майже всього місцевого населення. На підтвердження цієї тези вчений наводить лист Петра I до О. Меншикова, де зазначається, що П. Орлика підтримує вся «задніпровська» Україна⁶³.

У якому вигляді та яких кордонах мислив Іван Мазепа свою Козацьку державу?

На жаль, дати вичерпну відповідь на ці запитання ми не в змозі: гетьман не залишив нам жодного документа з цього питання.

Деякі дослідники, наприклад, Д. Журавльов, схиляються до версії, що гетьман прагнув до утворення «князівства окремого», посилаючись при цьому на один з маніфестів Петра I до «вірного народу малоросійського», на «промову російського царя перед своїми офіцерами незадовго до Полтавської битви (де не було потреби вигадувати відверті пропагандистські дурниці)», а також на офіційний російський «Дневник» бойових дій 1708–1709 років, що містив листи, захоплені в шведському таборі після Полтавської битви, в яких йшлося про те, що кінцевою метою Мазепа було, «чтоб малороссийские козацкие народы от России были особое княжение, а не под Российской державою»⁶⁴.

Так, насправді, Петро I неодноразово «викривав» такі плани Мазепа. Наведемо ще один документ, який підтверджує цю тезу. У своїй грамоті до «всього малоросійського народу» від 9 листопада 1708 р. російський цар заявляв, що нібито «король шведской» обіцяв приведену ним до влади польському королю Лещинському віддати йому «малоросійской край», а «изменника Мазепу в Украинне самовластным князем над вами учинить»⁶⁵. Щось явно не «стикувалося» в цій агітці Петра. Як то міг бути самовладний князь у краї, відданому польському королю? Звернемо також увагу на те, що Петро в цій грамоті кілька разів вживає слово «Україна». Робилося це явно в пропагандистських цілях, аби привернути симпатії українців у так званій «війні маніфестів», яку, забігаючи наперед, відзначимо, Мазепа програв. Звернімо увагу й на формулювання Петра: «в Украинне», а не «на Украине»! Отже, творець Російської імперії вбачав в Україні не просто край, але й державний організм або, принаймні, його зачаток, який у випадку свого вдалого розвитку може в перспективі скласти проблеми для тієї імперії.

Тему «Іван Мазепа та ідея князівської держави» ретельно й всебічно дослідив Валерій Шевчук⁶⁶. Аналізуючи текст союзного договору України зі Швецією від 29 – 30 жовтня 1708 року, постановлений у Горках, який дійшов до нас у вигляді копії або витягу, він пише: «...Тут чітко визначається, що Іван Мазепа – законний князь України, а сама країна зветься князівством, наступники ж Мазепа також мають бути князі. Є й назва: «Українське князівство», народ же зветься так само: «українським». Простір князівства не означено, але застерігається, що завойовані козаками землі, як і «все те, що – як виявиться – належало колись українському народові, передається і задержиться в Українському князівстві», тобто Українське князівство тут бачиться на всьому етнічному просторі. Князівська влада

гарантувалася Мазепі до його смерті, а шведський король не мав присвоювати собі герба і титулу князя України. Князь правив разом зі станами України. Ці факти найпереконливіше свідчать, що Мазепа також був не лише прихильником, але й носієм ідеї князівської України, інша справа, що вибороти такої держави він не зумів»⁶⁷.

Та й на основі свого блискучого аналізу В. Шевчук усе ж не дав точної відповіді на свої запитання. «Зрештою, те, якою хотів бачити Україну Мазепа, можна й доуявити на основі тих свідчень, що до нас дійшли. Це мала бути вільна, незалежна Україна, але в якій формі — чи князівської, чи козацької, чи змішаної князівсько-козацької держави — для Івана Мазепи, здається, не становило істотного значення, принаймні за княжими титулами він не ганявся», — робить висновок дослідник⁶⁸.

Головне у цьому висновку те, що Мазепа уявляв собі Україну не інакше як вільну незалежну державу.

До цього, мабуть, треба додати, що гетьман усе ж схилявся до спадкової монархії як форми правління. Слідом за Богданом Хмельницьким та Іваном Самойловичем, які готували своїх синів до гетьманства, Мазепа розраховував зробити своїми наступниками небожів. Та старший з них, Іван Обидовський, який краще підходив для цієї ролі, несподівано й загадково загинув на самому початку Північної війни, а молодшого — Андрія Войнаровського більше цікавили гроші дядька, ніж його гетьманська булава.

IV.

Монархічні прагнення Мазепи очевидні. «Він думав *зорганізувати Україну* на зразок сусідніх держав, а там скрізь, у Польщі, яка йому була найбільш знайома, в Угорщині, у Волощині і т. д., він бачив *монарха* й аристократію, що підпирає того монарха, а останній надає їй усіякі **привілеї**, аби утримати її при собі. Отже, і Мазепа поставив собі за найголовнішу мету своєї діяльності витворити таку аристократію на Україні. Він був переконаний, що тільки тоді Україна здолає досягнути автономію, коли така аристократія витвориться. Його гетьманування тягнеться впродовж 22 років, і за весь той час вся його діяльність прямувала до того, щоб витворити численну заможну аристократію», — казав Володимир Антонович у своїх приватних лекціях з історії козацтва⁶⁹.

Ця, в цілому правильна, теза має, однак, істотну ваду. Саме тому, що Мазепа краще від інших монархій знав польську, він аж ніяк не хотів наслідувати її приклад. Кількарічна служба «покойовим» у короля Яна Казимира дозволила йому не тільки детально ознайомитися з історією Речі Посполитої, але й на власні очі побачити вади польської станово-представницької монархії. Він був безпосереднім свідком того, як обмеження королівської влади руйнує всю політичну систему країни. Мазепа знав, що апогею своєї могутності Польща досягла за останніх представників Ягеллонської династії, коли монархи були суб'єктами законодавчої влади (зазвичай нарівні з Сеймом, але деякі королівські декрети не потребували його схвалення), мали вищу виконавчу та судову владу, були верховними головнокомандувачами, мали право оголошувати війну та укладати мир. Після введення Генріхових артикулів 1573 р., що ту владу обмежили, польська держава стала на шлях свого поступового послаблення.

Негативну роль відіграло позбавлення шляхтою короля його воєнних повноважень. «Дворянство... серед внутрішніх і зовнішніх небезпек, що погрожували Польщі, зломило військову міць короля через прийняття закону, який забороняв йому мати постійне військо, за винятком особистої гвардії у 1200 чоловік. Таким чином, король опинився у повній залежності від дворянського ополчення», — зазначав професор Брюссельського університету Мартін Філіппсон. «За такий егоїзм і дурість польські дворяни були незабаром покарані», — наголошував учений, маючи на увазі неспроможність польського війська придушити «жахливе повстання козаків» на чолі з «лютим» Богданом Хмельницьким⁷⁰. «Із цих подій, — продовжував Філіппсон, — польська аристократія повинна була б зробити той висновок,

що для порятунку батьківщини необхідні більша концентрація й тісне згуртування всіх національних сил. На ділі відбулося зовсім протилежне: на сеймі 1652 р. горезвісне *liberum veto* (вільне вето. – **О. Д.**) одержало силу постійного закону. Питання про правильне голосування на сеймах ніколи власно й не порушувалося; більшість перекрикувала меншість, а якщо остання нізащо не хотіла підкоритися, то справа доходила до бійки, іноді навіть до вбивства. Тепер провели абсурдний закон, по якому рішення сейму мали силу лише при їхньому одностайному прийнятті. Ця нісенітниця вважалася тепер основним законом держави, навіть палладіумом (оплотом. – **О.Д.**) свободи. Любов до особистої свободи й до індивідуальної сваволі ніколи й ніде ще не приводила пануючу касту до такого пагубного й самовбивчого рішення. Свободі індивідуума тут, не довго думаючи, жертвували спокоєм, величчю й навіть самим існуванням батьківщини⁷¹.

Процес розвалу інституту королівської влади тривав роками й збігся з майже безперервними війнами, під час яких твердість і стабільність цієї влади була необхідною. «З часів першого Вази (1587 р. – **О. Д.**) дворянство виявляло повну недовіру до престолу, майже марновірний страх перед *absolutum dominium* (абсолютною владою. – **О. Д.**), перед посиленням значення короля, до чого неминуче повинна була привести успішна зовнішня політика; усякій спробі реформ воно протиставляло пугало «Макиавеллі» та «Каллімаха»⁷² (тобто прихильників посилення королівської влади) й тим самим придушувало реформу в самому зародку», – писав відомий полоніст, професор Берлінського університету Брюкнер⁷³.

Пригадаймо, що Самійло Величко у своєму літописі називає Мазепу «Махієвель і хитрий лис». А Дмитро Яворницький писав, що «запорожці називали його «хитрий лис і махієвель»⁷⁴. Можливо, Д. І. Яворницький повторював визначення козацького літописця, радше, користувався й іншими джерелами. Можна припустити, що запорожці підхопили дефініцію Величка, не виключено, що сталося навпаки. Але й у тому випадку, якщо літописець був одноосібним автором висловлювання, воно заслуговує на особливу увагу. Насамперед тому, що Самійло Величко був високоосвіченою людиною, добре обізнаною зі звичаями польської шляхти й двору і знав, що означає там прізвисько «Макиавеллі». Згадаймо також, що Величко називає Мазепу «Махієвелем», описуючи конфлікт 1692 р. між гетьманом і тодішнім генеральним писарем Василем Кочубеєм, який не полишав мрій про гетьманську булаву й очолював опозиційний до Мазепи блок старшини. Отже, захищаючи свого «доброго пана» – Кочубея, літописець застосовує щодо Мазепи «пугало Макиавеллі», небезпідставно натякаючи на прагнення гетьмана до необмеженої влади.

І це прагнення було багато в чому зумовлене досвідом польської монархії. Наближений до Яна Казимира, Мазепа просто не міг не знати його пророчого попередження Сейму після абдикації в 1668 р. відносно того, що Польща впаде жертвою своїх жадібних сусідів, якщо не реформує свою систему⁷⁵.

Таким робом, уся логіка розвитку подій заперечує твердження російських політиків та істориків щодо намірів Мазепи запровадити в Україні «польські порядки». Він хотів бути повновладним володарем своєї країни, а не повторювати незавидну долю свого колишнього польського патрона Яна Казимира, який втратив владу буквально на його очах. Та й сам Іван Мазепа в 1704 р. у розмові з французьким дипломатом Жаном Балюзом зауважив, що Польща «іде, подібно до Стародавнього Риму, до занепаду». Зрозуміло, що далекоглядний гетьман аж ніяк не бажав складати компанію сусідці й копіювати її сумний досвід. До чого ж прагнув Мазепа?

Певною мірою на це запитання дає відповідь фрагмент з цитованого вище листа Жана Балюза. Отже: «Що особливо було мені приємне – це почуття пошани, яку володар Мазепа виявляв до особи його Величності (Людовика XIV – **І. Б.**)⁷⁶, про якого багато розпитував мене й якому прохав засвідчити свою пошану й відданість. Це не звичайна тільки куртуазія, питома п. Мазепі, а відповідає, видно, дійсності: в залі його замку, де висять портрети чужоземних володарів, на най-

виднішому місці знаходиться гарний портрет Й[ого] В[еличності]. Там же, але в менше видному місці я бачив портрети цісаря, султана, польського короля та інших володарів...»⁷⁷.

Може, хитромудрий Мазепа, чекаючи на французького гостя, й поміняв місцями портрети монархів. І все ж... Надворі був початок XVIII століття – апогей епохи абсолютизму, а «король – сонце» був його втіленням і символом. Отже, цілком логічно буде припустити, що ідеалом політичного устрою для Мазепа була не станово-представницька польська монархія, що стала на шлях занепаду, а абсолютистська французька, яка асоціювалася з домінуванням Франції в Європі.

Та Мазепа не хотів безоглядно копіювати навіть такий блискучий досвід. Він випередив свою епоху на кількадесят років і творив те, що згодом отримає назву «просвічений абсолютизм». І бездоганно коректно Валерій Шевчук назвав його «просвіченим володарем». Просвітницький характер державотворення Мазепа вичерпно висвітлений у книжці Валерія Шевчука з однойменною назвою, а також у монументальній праці Ростислава Радішевського й Володимира Свербигуза⁷⁸. Тому немає потреби зупинятися на цій темі окремо.

V.

Про те, у яких мінімальних кордонах Мазепа уявляв собі Україну, можемо більш-менш вірогідно судити з Конституції Пилипа Орлика. «Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Мала Росія, Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської і від Московської держави передусім у тому: які відійшли по ріку Случ за гетьманства, славної пам'яті, Богдана Хмельницького були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Речі Посполитої польської в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені – має про те ясновельможний гетьман старатися», – записано у статті II Конституції⁷⁹.

Як бачимо, це було повернення до кордонів держави Богдана Хмельницького 1649 р. у складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств Речі Посполитої. Але то була, як би мовити, «програма мінімум». Що вона собою являла?

Її границі окреслилися ще в перші місяці Визвольної війни. «Після поразки поляків ці козаки повстали у кількості 200 тис., які, завершивши кампанію, стали господарями території понад 120 льє завдовжки і 60 – завширшки», – свідчив Боплан⁸⁰. Це становило приблизно 200 тис. кв. кілометрів.

Сучасні дослідники Козацької держави Богдана обчислюють її територію приблизно в 180 тис. кв. кілометрів у складі теперішніх Київської, Житомирської, Вінницької, Черкаської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Полтавської та Чернігівської областей з населенням близько 2 млн. чоловік⁸¹. В. А. Смолій і В. С. Степанков називають цифру 200 тис. кв. кілометрів, підкреслюючи, що саме на цій території «завершився процес складання національної держави»⁸². Та етнічні кордони Козацької держави були значно ширшими.

Богдан Хмельницький мислив свою державу набагато більшою. «Вибю з лядської неволі руський нарід увесь!», – викладав він свою програму. І далі: «За границю на війну не підю! Шаблі на Турків і Татар не цідійму! Досить маю на Україні, Поділю і Волині тепер – досить вчасу, достатку і пожитку тепер в землі й князівстві моїм – по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: сидіть і мовчіть, Ляхи!»⁸³. Під час переговорів з Трансільванією та Швецією наприкінці життя гетьман «зажадав собі всю Русь до Вісли», «приєднання до козацької України західних земель до р. Вісли, українських і білоруських, де була «грецька віра»⁸⁴. Обриси Богданової держави більш-менш чітко оформилися вже після його смерті, коли в жовтні 1657 р. було укладено шведсько-українську Корсунську угоду. У «Договірних пунктах», запропонованих від гетьмана Івана Виговського шведській стороні, які увійшли до тексту угоди, є такий: «Границі і території володінь Запорізького війська [король шведський] признає і проголосить, що вони простягаються не тільки до Вісли, але й до границь Пруссії, пообіцяє спільними силами здобувати і до рук. Зап.

війська віддавати — як от у Литві воеводство Берестейське і Новгородське»⁸⁵. Шведи не заперечували.

Мазепа просто не міг не знати про Корсунську угоду. Хоча б від батька, який був довіреною особою Виговського. І він, безумовно, уявляв собі західноукраїнські землі в складі своєї держави.

Чи були тоді реальними такі західні кордони української держави? Звернімося до польських джерел. В одній зі своїх праць провідний польський україніст Владислав Серчик наводить інструкцію короля Яна Казимира від 1649 р., в якій прямо пишеться, що Львів є «руською метрополією, столицею, центром Русі»⁸⁶. Як бачимо, вища влада Речі Посполитої визнавала Львів українською територією. Було би принаймні дивно, якби українські гетьмани відмовилися від неї.

Вельми цікаво, що Мазепа у 1705 р. майже повторив шлях Хмельницького 1648 року. Найзахіднішою точкою їх походів стало те ж саме місто — Замостя. Треба зазначити, що «навіть перед Другою світовою війною навколо Замостя переважали села, де більшість жителів вважали себе українцями. Щоправда, ідентифікували вони себе як православні й русини. Замостя знаходиться недалеко від Володимира-Волинського, який був важливим політичним і культурним осередком русинів-українців у часи Середньовіччя»⁸⁷. Можливо, що саме тут обидва гетьмани бачили етнічні кордони Козацької держави.

Краще за інших науковців геополітичні «розклади» цієї держави зрозумів В'ячеслав Липинський. «Поділ України на дві полоси: окраїнну, північно-західну, покриту болотами, лісами й горами, та серединну і південно-східну, степову, нічим не захищену від Сходу — був причиною того факту, що всі бурі з Півдня і Сходу вдарили безпосередньо в сам центр нашого державного життя. Вали, замки і городи, якими намагалась наша князівська держава оборонити свій центр од небезпеки степу, не видержували звичайно сильнішого напору східних кочових орд. Вживаючи образного вислову: степові руїники України, впадаючи через незахищений природою південно-східний бік в середину нашого державного організму, видали його серце. Останні ознаки державного життя залишались після того тільки на краях держави — власне в оцьому північно-західному окраїнному півколі, що простяглося од Карпатських гір через Русь Червону й лісову Волинь, до північно-болотистого Полісся.

Тому в оцьому окраїнному північно-західному півколі задержувались останки нашої державної традиції. Тому без цих північно-західних окраїн не можна було Держави Української відбудувати. Тому тільки нове завоювання степу державними українськими елементами, що були перед тим в північно-західні ліси, болота і гори з нього вигнані, означало-б відродження державної незалежності України. І тому, врешті, відбудова державного життя на Україні висмикувалась з українських рук і попадала в руки чужі всякий раз тоді, коли ці наші північно-західні окраїни, цей резервуар української державної традиції, опинялись в залежності від чужих держав — од Москви, або від Польщі», — писав історик⁸⁸.

Є всі підстави вважати, що Мазепа усвідомлював цю ситуацію і мислив собі Гетьманщину як економічне серце українського державного організму, а «північно-західне окраїнне півколо» як його мозок. Занотуємо: майже вся генеральна старшина, що підтримала Мазепу в його державницьких прагненнях, походила з Правобережжя. Та й сам він був звідти ж.

Крім того, Мазепа, який на кількадесят років раніше за Петра I побував у Західній Європі, чудово усвідомлював пріоритетне для України значення західноєвропейського політичного і культурного вектора, яке зберігалось протягом тривалого часу.

Так, більш ніж через два століття після виступу Мазепи, в роки Першої світової війни, коли питання незалежності України набуло особливої актуальності, основоположник української політичної географії та геополітики Степан Рудницький наголошував: «Для надійного розвитку української культури мусимо шукати взірців у західноєвропейських народів — скандинавців, німців, англійців, фран-

цузів. Учимося від них хліборобства, плекання худоби, гірництва, промислу, торгівлі, будови доріг, залізниць, кораблів, переймаймо їх науку... Нехай дійсно культурні народи Західної Європи будуть нашими учителями, а не півкультурні наші сусіди!»⁸⁹.

Петро I теж усвідомлював роль передової культури західноєвропейських країн і докладав колосальних зусиль, аби спрямувати розвиток Росії їх шляхом. Отже, і московський цар, й український гетьман орієнтувалися на Західну Європу. Однак у тлумаченні російської історіографії західний вектор Петра розглядався як прояв справжнього патріотизму, а спроба Мазепи вирушити в тому ж напрямку трактувалася як «зрада» українського народу.

Утім, геополітичні креслення гетьмана Мазепи не обмежувалися лише західним вектором. Іван Степанович пильно придивлявся до малозаселеної Слобідської України. В цьому він наслідував прагнення свого попередника – Івана Самойловича. Той хотів поширити владу свого «регіменту» на Слобожанщину. З цією метою він у 1680 – 1681 рр. двічі посилав на переговори до Москви свого небожа, гадяцького полковника Михайла Самойловича й Івана Мазепу, тоді ще просто знатного військового товариша. «На сю сторону, – зазначали посланці, – с той стороны Днепра перешло одиннадцать полков, но теперь их осталось у нас одна треть (за підрахунками Сергія Павленка, понад 20 тисяч сімей), а две доли пошли прежде в слободские полки и там жительствоуют. Пусть бы великий государь указал полки слободские, населенные малороссиянами – сумский, харьковский, ахтырский и рыбинский – отдать под гетманский regiment, потому что все эти полки, как и гетман, и все войско запорожское, такие же малороссияне и одного государя подданные, и тогда бы гетман ведал, где этих правобережных жителей расселить, и над всеми начальствовал бы гетман, как ныне бояре начальствуют»⁹⁰.

Та зусилля Самойловича виявилися марними. Але між Гетьманщиною та Слобідською Україною розвивалися тісні економічні та культурні зв'язки, посилені близькими родинними стосунками їх еліт⁹¹.

Мазепа почав свою експансію на Слобожанщину в 1699 р., купивши у російських поміщиків землі у Рильському повіті й заснувавши там кільканадцять слобід. Лише у 1703 р. цар дав на них «и на инья купленные и поступныя села и деревни, мельницы и земли и сенные покосы... жалованную грамоту»⁹². Поступово Мазепа скупив землі ще у двох повітах, що входили до складу Росії – Путивльському й Севському. Загалом йому тут належало 49 сіл, селищ і слобід, в яких мешкали так звані «вільні черкаси». Заселення земель Дикого Поля тривало за грамотами гетьмана І. Мазепи, котрий «пожалував» землі українській старшині⁹³.

Підсумовуючи цю діяльність гетьмана, Т. Таїрова-Яковлева зауважує: «... за дев'ять років господарювання було досягнуто стільки, що колишні поміщики із заздністю й злістю дивилися на гетьмана, а поселенці, навпаки, тисячами йшли до нього. Як писав Плохинський, Мазепа управляв своїм величезним господарством з любов'ю, енергією й незвичайним талантом»⁹⁴.

А Сергій Павленко зробив з аналізу колонізаторських зусиль Мазепи на підросійській Слобожанщині дуже слушний і вагомий висновок: «Фактично відбувалося розширення меж Гетьманщини за рахунок прикордонної території. Певно, таку мету й переслідував гетьман»⁹⁵.

Колонізаторська місія Мазепи на Слобожанщині закінчилася після його переходу до шведів, але вона не минула безслідно. Дослідник українського етносу XVIII – XX ст. В. О. Романцов безпосередньо пов'язує її наслідки з оформленням етнічного складу Слобожанщини. «... Зовсім не випадково, що наприкінці XIX ст. серед місцевого населення переважали українці. Так, в 1897 р. лише на території сучасних Харківської, Воронезької та Курської областей серед 6054 тис. чол. місцевого населення українців було 3417 тис. чол., або 56,3%, а серед мешканців Харківської області з 2492,3 тис. чол. українців 2009 тис. чол. (80,7%), Воронезької відповідно 1967 тис. чол. і 854 тис. чол. (43,3%), Курської – 1604,5 тис. чол. і 523,3 тис. чол. (32,6%). А в таких повітах, як Острозький, українців було 90%, Богу-

чарський — 70%, Гайворонський — 60%. Перехід цих повітів до складу Російської Федерації — це ще один приклад великодержавницької політики колишнього Радянського Союзу», — зазначає вчений⁹⁶.

Те, що Мазепа, як і його попередники, не уявляв собі Козацької держави без Запорозької Січі, не викликає жодних сумнівів. Достатньо хоча б згадати, як далекоглядний гетьман ще у своїх «Московських статтях», наведених вище, умовив московських царів «Новобородицкой город довольно ратными людьми из женами населить, при которых бы ратных людех из малоросійских городов жители зело охотнее на слободе селитися і разселятися».

Отже, контури Мазепиної держави вимальовуються досить чітко: від Львова до Харкова й від Чернігова до Січі. Тобто в межах тодішньої української етнічної території, яку гетьман постійно намагався розширити за рахунок колонізації малозаселених земель на сході та півдні. Територія мислимої ним держави могла вдвічі перевищити територію держави Богданової 1649 року. Втім, геополітичні плани Мазепа були цілком реальними, вони повністю відповідали загальноєвропейським тенденціям, окресленим Вестфальською системою, що склалася після укладення Вестфальського миру 1648 року.

Вестфальська система міжнародних відносин, що відбивала нові у порівнянні із середньовіччям реалії, поклала початок новій геополітичній епосі. Головним центром сили в Європі стає Франція, а на півночі континенту — її союзниця Швеція. У результаті Тридцятирічної війни відбувся фактичний розпад Священної Римської імперії й почався процес формування національних держав. Кордони цих держав починають проводитися за природно-географічними та мовними ознаками. Вестфальський мир визнав повний територіальний суверенітет складових частин імперії. Вони могли укладати договори між собою та з іншими державами.

Вестфальською системою найбільш вдало скористалися Австрія, Баварія та Бранденбург. Особлива увага в Україні була привернута до діяльності курфюрста бранденбурзького Фрідріха Вільгельма, якого Богдан Хмельницький залучив до антипольської коаліції в останні роки свого життя. Фрідріху Вільгельму в ході шведсько-польської війни 1656 – 1660 рр. шляхом витонченої дипломатії аж до зміни союзників (спочатку він виступив на боці Швеції, а потім Польщі) вдалося добитися суверенітету Пруссії, якою курфюрсти володіли в ленній залежності від Речі Посполитої, що було закріплено в Оливському мирі 1660 р., тобто вже після смерті Богдана Хмельницького. Але останній був добре знайомий з діями бранденбурзького курфюрста і йшов до незалежності своєї держави схожим шляхом. Знав цей шлях і Мазепа.

Фрідріх Вільгельм помер у 1688 р., залишивши по собі незалежну державу з багаторазово збільшеними доходами і територією понад 100 000 кв. кілометрів. «Його армія, хоча й невелика, але неперевершена завдяки ефективному тренуванню, надала йому місце, що доти посідала Швеція у політичних і військових комбінаціях того часу», — пише Британська Енциклопедія⁹⁷. Населення Бранденбургу становило 1,5 млн. чоловік⁹⁸.

Але ж замислена Мазепою держава була приблизно в чотири рази більшою від володінь бранденбурзького курфюрста за територією та принаймні вдвічі за населенням. Тут виникає запитання: чи зміг би український гетьман утримувати й контролювати таку територію? Може, це запитання ставив собі й Пилип Орлик, коли у своїй Конституції виходив з програми-мінімум — Богданової держави?

Відповідь на ці запитання дає аналіз кількісного та якісного складу населення українських етнічних земель.

VI.

У наведеній вище статті С. Коваленка про геополітичну доктрину Богдана Хмельницького автор з'являє кількість населення тодішньої України та її сусідів. Ось його цифрові викладки:

— Козацька Україна — 2 млн. чол.;

- Річ Посполита – 7 млн. чол.;
- Московське царство – 5 млн. чол.;
- Кримське ханство – 2 млн. чол. (з них – 1 млн. полонених українців);
- Молдавське князівство – 1 млн. чол.⁹⁹

Проблему зрівняння балансу з Річчю Посполитою, на думку С. Коваленка, можна було вирішувати шляхом відторгнення від неї та приєднання до української держави воєводств, заселених українцями. «Це могло додати українській державі 3 млн. осіб і у такий спосіб зменшити кількість населення Речі Посполитої. Тобто протистояння 2 млн. людності української держави і 7 млн. – Речі Посполитої могли перетворитися на 5 млн. проти 4 млн. відповідно», – пише дослідник¹⁰⁰.

Попри певну механістичність, а також деякі сумнівні цифри (зокрема, населення Кримського ханства подається з посиланням на уславленого турецького мандрівника Евлія Челебі, відомого своїми перебільшеннями; на жаль, інших даних не маємо), креслення С. Коваленка в цілому правильно відображують ситуацію. Спробуємо внести деякі уточнення й спроєктувати його модель на мислиму державу гетьмана Мазепа та її геополітичні перспективи.

Отже, Козацька держава. Після Андрусівського перемир'я та Вічного миру під владою Мазепа опинилася половина Богданової держави. Територія Гетьманщини скоротилася приблизно вдвічі й дорівнювала території Бранденбургу. За підрахунками Сергія Павленка, населення Гетьманщини становило 1,2 млн. осіб (за іншими даними – 1,5 та 1,8 мільйона)¹⁰¹. Денис Журавльов наводить схожі цифри: 1 – 1,5 млн. чоловік¹⁰². Ми ж у своїх розрахунках будемо спиратися на цифру, визначену в академічному виданні Інституту історії АН УРСР, позаяк у питаннях, що не торкалися ідеології, українська радянська історіографія була неупередженою і коректною. Отож у багатотомній «Історії Української РСР» населення Лівобережної України на кінець XVII ст. обчислюється у 1,5 млн. чоловік¹⁰³. Як бачимо, і за людністю Гетьманщина була схожа на Бранденбург, з якого постала найпотужніша на сьогодні європейська держава – Німеччина.

Точні дані щодо українського населення маємо за 1719 рік. Тоді в Лівобережній Україні українців жило 1755,4 тис. чол., Правобережній – 2138 тис. чол.¹⁰⁴. «У 1719 р. на землях, підкорених двома імперіями, мешкало майже 5740 тис. українців, у тому числі на землях Росії – 4449,8 тис.», – наводить дані В. О. Романцов¹⁰⁵. Зазначимо, що дослідник дещо покваліфікував приєднувати західноукраїнські землі до складу Австро-Угорської імперії – тоді, до розподілів Польщі, вони належали Речі Посполитій. Тут для нас важливе визначення точної цифри українського населення. Отже, на Правобережній та Лівобережній Україні мешкало майже 4 млн. чол.; на етнічних українських землях – понад 5,7 млн. чоловік. Чи достатньо було цього для контролю над мислимою Мазепою державою? Для відповіді на це запитання поглянемо на суміжні країни.

Річ Посполита. У часи її піднесення на початку XVII ст. територія держави сягала 1040 тис. кв. кілометрів з населенням 11 млн. чоловік¹⁰⁶. Це була, безумовно, найпотужніша держава Східної Європи. Та з 1620-х рр. Польща почала втрачати свої землі. Але за оцінками провідних істориків, її територія в XVII ст. становила 940 000 кв. кілометрів¹⁰⁷. І вже в середині того століття населення країни скоротилося до 7 млн. чоловік¹⁰⁸. Фатальною для Речі Посполитої стала революція Богдана Хмельницького. Відтоді Польща поступово, проте невпинно втрачає свою територію, допоки зовсім не перестала існувати під тиском могутніх сусідів, які розподілили її наприкінці XVIII століття. «Політична перевага Польщі в Східній Європі, в XV і XVI столітті безперечна, опиралася, однак, все-таки на посідання великої, й багатой України. Коли українська визвольна війна 1648 р. утворила українську Гетьманщину й вона прилучилася 1654 р. до Московщини, зараз наступило рішуче пересунення сил у всій Східній Європі. Московщина, що півстоліття тому назад стояла (почасти завдяки Польщі) над берегом пропасти, прийшла через федерацію з Україною до переваги в Східній Європі й стала по

дальшому півстолітті могутньою Російською Імперією», – писав Степан Рудницький¹⁰⁹. Отже, Україна стала тим «важелем», що докорінно змінив усю геополітичну ситуацію в Європі.

Тепер погляньмо у бік нової геополітичної суперпотуги – Росії. На відміну від Польщі, дані про її населення нам доведеться витягати з різних, інколи суперечливих джерел. Для початку перегорнемо сторінки монографії учня класика російської історіографії Василя Ключевського – Павла Мілюкова. Він стверджував, що на час смерті Петра I населення Росії дорівнювало приблизно 13 млн. чоловік¹¹⁰. Але потім історик робить непоправну, з точки зору російської імперської історіографії, помилку. «... Число дворів від 1678 до 1710 року зменшилося на 20%, тобто одна п'ята дворів, що сплачували податки, зникла»¹¹¹. Це означало, що «прорубування вікна в Європу» коштувало Росії п'ятої частки населення. Може, саме тому, вельми цікава книжка Мілюкова не перевидавалася ані в радянські часи, ані після них.

Та в даному випадку нас більше цікавлять останні дані російської історичної та демографічної науки. «Населення, розкидане по величезному просторі Росії, становило наприкінці XVII століття всього лише 5,6 млн. чоловік», – пише доктор історичних наук, професор Євген Анісімов. «У сусідній, порівняно невеликій Польщі жило 8 млн. чоловік, а про Францію, де було 19 млн. чоловік, не доводиться й говорити – густонаселена по тих часах країна!», – додає він¹¹².

Чому така величезна розбіжність у цифрах? А тому, що Мілюков рахував усе населення Російської імперії, а сучасний вчений цілком слушно обмежився суто російською людністю країни, відносячи до неї й українців. Адже неросійське населення тодішньої імперії було радше її геополітичним мінусом, аніж плюсом. І такий стан справ зберігався відтоді, як Росія почала реально перетворюватися на імперію з другої половини XVI ст. після завоювання Казанського і Астраханського ханств. З того часу так звані національні меншини беруть активну участь в усіх повстаннях, селянських війнах та революціях в Росії, послаблюючи її державний організм. Не була винятком і петровська епоха, коли Московія юридично перетворилася на Російську імперію. Так, у повстанні Кодратія Булавіна 1707 – 1708 рр. «активну участь взяли... пригноблені народності – татари, мордва та ін.»¹¹³.

Англійський дипломат Чарльз Вітворт, який був свідком тих подій, мав усі підстави стверджувати: «при підрахунку сил царя варто враховувати лише головним чином природних московитів; тільки з них формуються й складаються його регулярні війська, за винятком невеликих доповнень із мордві й черемиських татар, які поступово були цивілізовані й підкорені»¹¹⁴. Далі дипломат наводив чисельність тих самих московитів. За його підрахунками, вона становила 6.540.000 чоловік; за іншими його даними – 4.200.000 душ¹¹⁵. Тобто маємо цифру, яка практично збігається з даними Євгена Анісімова. Зауважимо, що складником цифри Анісімова є українське населення Лівобережжя, яке становило приблизно 1,5 млн. чоловік.

Таким чином, зіставлення кількості населення українських земель з населенням Польщі та Росії показує, що українці за людськими ресурсами практично не поступалися суміжним державам. І цих ресурсів цілком вистачало на державотворення. Більше того, протягом наступних двох століть українці випереджали своїх сусідів по темпах росту населення. «З початком нинішнього [XX] століття були числа уродин і приросту людей на Україні такі: Волинь – 4,5% і 2%, Поділля – 4,3% і 1,8%, Київщина – 4% і 1,4%, Херсонщина – 4,5% і 2%, Таврія – 4,2% і 1,9%, Катеринославщина – 5,6% і 2,8%, Чернігівщина – 4,6% і 2%, Полтавщина – 4,3% і 1,9%, Харківщина – 4,9% і 2%», – писав Степан Рудницький. І далі: «На сотню людей прибуває на Україні щороку двох. У Франції двох прибуває за більш як 10 літ! Навіть у Німеччині прибуває за десять літ лиш 14 людей – у нас звиш 20. От у сім є й надія. Вже тепер українці множаться значно сильніше, як інші народи Європи»¹¹⁶. І в іншому місці: «цифра родин (середня 4,5% річно, доходить, пр., у Катеринославщині до, 5,6% річно!) – найбільша в Європі, а може, й по всій Землі.

Коли не така велика смертність дрібної дівтори, яка знов впливає з низького стану освіти, то природний приріст українців (2%), і так найбільший поміж народами Європи, був би ще кращий»¹¹⁷.

Ще однією промовистою ілюстрацією сприятливого демографічного розвитку українських земель є підрахунки П. Мілюковим щільності населення восьми російських губерній в рамках адміністративно-територіального поділу країни Петра I. У 1724 р. найбільш густо заселеною була Московська губернія – 29,4 чол. на кв. версту. У Київській губернії (тобто Україні) ця цифра дорівнювала 11,2 чоловіка. Але, за даними на 1885 р., ситуація суттєво змінилася. У Московській губернії щільність досягла 42,5, а в Київській – 55,2! Третє місце посідала Азовська губернія, що значною мірою заселялася українцями – 42,1 чоловіка¹¹⁸. Отже, Україна впевнено виходила на європейські показники. На кінець XIX ст. щільність населення становила: в Австро-Угорщині – 63,8 чол. на кв. кілометр; у Франції – 71,5; у Німеччині – 91,5 і т. д.¹¹⁹

Треба зазначити, що ці тенденції досить чітко окреслилися за часів Мазепи й він як далекоглядний політик мав їх відчувати.

І ще одне, хоча й опосередковане свідчення того, що у Мазепи вистачило би людського матеріалу для побудови незалежної держави. Йдеться про історичний досвід Швеції.

«У першій половині XVII ст. Швеція досягла своєї давньої заповітної мети – затвердила за собою панування на Балтиці (так званий Балтійський домінат)... Найбільше вона одержала по Вестфальському миру 1648 р.: відтепер і південні береги Балтійського моря або повністю ввійшли до складу Швеції, або перейшли під її контроль. Балтійське море дійсно перетворилося на «шведське озеро». Таким чином, у Північній Європі після Тридцятирічної війни виникла велика держава. У ній налічувалося до 3 млн. населення, що складалося зі шведів, фінів, карел, росіян, естонців, латишів, німців, датчан. Великодержавна політика Швеції порушувала життєві інтереси Росії, Польщі, Німеччини, інших країн, зацікавлених у балтійській торгівлі», – зазначалося в радянській багатотомній Всесвітній історії¹²⁰. За підрахунками автора цієї статті, територія, контрольована Швецією у період її найбільшої могутності, становила близько 900 тис. кв. кілометрів. Це була багатонаціональна держава імперського характеру. Шведи розуміли, що сусідні країни, «зацікавлені в балтійській торгівлі», теж мають імперські устремління й спробують відібрати у них завойовані території, для чого можуть у перспективі утворити коаліцію, як воно згодом і сталося. Тому Шведська імперія шукала собі союзників для протистояння своїм могутнішим за людськими ресурсами супротивникам.

В українській історіографії усталилася думка, що ініціатором шведсько-українського союзу був Богдан Хмельницький, який 1650 р. звернувся до шведської королеви Христини пропонуючи їй воєнний союз проти Речі Посполитої, а потім налагодив тісні стосунки з Карлом X. Про це казав під час укладення Корсунської угоди Іван Виговський: «Ми, Іван Виговський, гетьман війська Запорізького з усім військом Запорізьким тим заявляємо – сповняючи наміри покійного Б. Хм., нашого попередника, що для загального добра всього війська постановив був вийти в згоду і союз з початку з світлішою королевою Христиною, а потім з щасливо нині пануючим Карлом-Густавом королем шведським й. мл., ми не захотіли відступити від цих його спасенних замірів прагнучи так само бачити в як найкращім розвіті військо Запорізьке, а його привілегії й вільності в повнім захованню»¹²¹.

Проте першими торувати шлях до України почали шведи. Ще на початку XVII ст., коли Карл IX узяв активну участь у подіях, пов'язаних з російською «Смутною», шведський дипломат Петрус Петреюс (Пер Персон), який перебував тоді в Москві і якому було доручено добитися дозволу для кількох татар, що поверталися зі Швеції, проїхати через російські землі до Криму, мав нагоду трохи ближче познайомитися з українськими землями. «Та лише Густав II Адольф, готуючись до великої релігійної війни, звернув свою увагу на південно-східну Європу і

геніально передбачив, що шукати союзників проти папізму та ворогів Швеції необхідно на сході й півдні, на невідомих ще теренах між Дніпром та Дністром», – писав на початку минулого століття шведський дослідник Альфред Єнсен¹²².

У 1626 шведський дворянин Георг Бернгард від імені шведського короля просив дозволу вільного проїзду через російські землі до Запорозжя. «Але цар, не без підстав запідозривши за цим наміром дипломатичну місію, відмовив у проханні. Про те, щоб пропустити шведських послів на Україну, не могло бути й мови», – зазначав Єнсен¹²³. Густав Адольф намагався увійти в безпосередні стосунки з українцями. 1631 року капітан Петер Ляміраль та прапорщик Якоб де Грев передали гетьману реєстрових козаків Івану Кулазі-Петражицькому королівське послання, у якому козакам обіцялася подвійна платня порівняно з тою, що їм встановили поляки, якщо вони «стануть проти поляків на боці шведського короля і ніколи не братимуть участі у жодній війні спільно з польським королем». Проте козаки ніяк не відреагували на послання. «Далекоглядні плани були на певний час відкладені, у зв'язку зі смертю Густава Адольфа, але за них з подвійною енергією узявся Карл Х Густав, гідний продовжувач геніальної політики попередника», – писав шведський вчений¹²⁴.

Отже, інтереси Богданової Козацької держави і Шведського королівства були обопільними. Обидві сторони були зацікавлені у людських ресурсах і военній потузі одна іншої. Хмельницький, запропонувавши союз Швеції, по суті, не зробив нічого нового. Він пам'ятав устремління шведів на південному фланзі їх експансії, і його пропозиція Карлу Х знайшла дуже швидкий відгук. У тому разі, якби українсько-шведський союз набув реального змісту, ще й з Трансильванією на додаток, геополітична мапа Європи мала би зовсім інший вигляд. Розподіл Польщі стався би на півтора століття раніше. При цьому мудрі політики – Богдан Хмельницький та Карл Х – не стали би знищувати Польщу як державу, що зробили Росія, Австрія та Пруссія наприкінці XVIII століття. Радше за все, Польща б залишилася у своїх природних етнічних кордонах, що тільки би сприяло її зміцненню як національної держави. Але історична доля розпорядилася інакше. На заваді природному процесу постала Росія. І смерть найвидатнішого українського політика – Богдана Хмельницького.

Іван Мазепа тільки підхопив недовершену справу свого великого попередника. Причому у його первісних геополітичних планах не було розрахунків на Швецію. Він будував свою власну державу, не без підстав сподіваючись, що вона через кількадесят років не поступатиметься у своїй могутності безпосереднім сусідам – Польщі та Росії. Але Північна війна, розв'язана Петром I, зруйнувала мирні будівничі плани Мазепа. Він змушений був брати в ній участь як союзник Росії.

Та повернімося до Швеції. Її геополітична потуга базувалася виключно на армії. Аналіз цього явища досконально здійснив російський дослідник у своїй книзі «Карл XII», що вийшла нещодавно у серії ЖЗЛ. «Король Карл XII на початку свого правління мав у своєму розпорядженні усередині метрополії 34 тисячі піхотинців і кавалеристів і флот з 38 лінійними кораблями, 8 фрегатами й 15 тисячами матросів, а на всій території королівства, включаючи заморські території й провінції, шведська армія налічувала близько 115 тисяч чоловік. (Такої армії Росія Петра Першого дозволити собі ніколи не могла)», – пише Борис Григор'єв¹²⁵. Попри всю необізнаність автора в українських справах (називає «Марію», тобто Мотрю Кочубей «молодою дружиною Мазепа»¹²⁶), мусимо визнати, що шведські архіви він опрацював добросовісно. І зробив дуже слухний висновок. «І все б було гарно, але королівство Швеція страждало одним недоліком: у ньому було мало людей. По щільності населення Швеція займала одне з останніх місць у Європі, на всій території з півночі на південь і з заходу на схід, включаючи заморські провінції, проживало не більше трьох мільйонів жителів, у той час як навіть у слаборозвиненій Польщі його було в чотири рази більше. І які люди заселяли Швецію? 80 відсотків населення становили селяни. Ремісників, купців, буржуазії, не говорячи вже про вчених людей, було мізерно мало. Продуктивність краї-

ни... сильно відставала від продуктивності передових країн Європи – Голландії, Англії й Франції. З таким населенням освоювати завойовані території або втримувати їх з кожним десятиліттям ставало усе важче й важче», – зазначає Григор'єв¹²⁷. Облишимо поза увагою його твердження відносно «слабої розвиненості Польщі», позаяк автор, крім історії Швеції, не переймався історією суміжних країн. Для нас у даному випадку вкрай важливий його обґрунтований висновок щодо кількісного та якісного складу населення Швеції.

Так, імперська Швеція без союзників просто була не в змозі контролювати територію 900 тисяч квадратних кілометрів. Але ж мислима Мазепою держава з територією 400 тисяч кв. км і з майже вдвічі більшим, підкреслимо – на відміну від Швеції – моноетнічним населенням мала всі підстави для свого незалежного від будь-кого статусу.

Що ж стосується якісних характеристик українського населення, то вони не викликали жодних сумнівів у його здатності до державотворення. Дуже цікаве свідчення щодо освітнього рівня українців залишив син антиохійського патріарха Макарія Павло Алепський, який у 1656 р. разом з батьком проїхав усю Україну. «Починаючи із цього міста (Рашкова, нині – Чернівецька область. – **О. Д.**) й по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що збудила наш подив: всі вони, за винятком деяких, навіть більшість їхніх дружин і дочок, уміють читати й знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не залишають їх валандатися по вулицях невігласами». І знову: «діти численніші трави й усі вміють читати, навіть сироти»¹²⁸.

Мазепі дістався дуже добрий і якісний спадок. І він, треба віддати йому належне, робив усе, аби той спадок примножити.

VII.

Тепер про природні багатства та економічний потенціал України. Про них було широко відомо далеко за її межами. Так, Гійом Левассер де Боплан у своєму широко відомому в європейських країнах «Описі України», виданому у Франції 1651 р., зазначав: «Родючий ґрунт дає їм [козакам] зерно в такому достатку, що вони часто не знають, що з ним робити...»¹²⁹. Згодом ці дані підтвердив французький офіцер П'єр Шевальє у своїй «Історії війни козаків проти Польщі» (вийшла друком 1663 р.): «Україна є дуже родючою країною, так само як Русь (мається на увазі Руське воєводство Речі Посполитої. – **О. Д.**) та Поділля, а земля, тільки-но її обробляти, дає силу-силенну всякого збіжжя, і мешканці здебільшого не знають, що з ним робити... Україна дуже багата також на різну худобу, дичину та рибу; тут сила меду та воску, дерева...»¹³⁰. Цю інформацію очевидців майже слово у слово повторив німецький і французький історик, географ та економіст Жан-Бенуа Шерер у своїй науковій праці, виданій у 1778 році¹³¹.

Та для нас важливішою є спроба порівняльної оцінки природних багатств України з іншими країнами, яку зробив у середині XVIII ст. Вольтер. «Рим і Константинополь, які панували протягом тривалого часу над стількома народами, не йдуть у порівняння з Україною щодо плодючості земель. Природа доклала там найбільших зусиль, аби слугувати людству; проте люди не підтримали цих зусиль своїм виробництвом...», – писав великий мислитель¹³².

Але якщо твердження про плодючість українських земель повністю відповідає даним сучасної науки, то відносно оцінки виробничого потенціалу України Вольтер явно спирався на застарілі на той час відомості своїх співвітчизників. Економічний розвиток України в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. дослідив відомий український історик В. А. Дядиченко. Його відповідна праця вийшла друком у 1959 році¹³³. Відтоді ніяких принципово нових досліджень у цій галузі не здійснювалося. На жаль, Вадим Дядиченко не зробив порівняльного аналізу темпів росту української економіки відносно сусідніх країн. Можливо, він не став робити цього свідомо, позаяк вірогідні результати такого аналізу могли не вписатися в радянську історичну концепцію випереджаючих темпів економічного розвитку Росії відносно «братніх» республік. Але з праці Вадима Архиповича ми чітко бачимо

бурхливий економічний розвиток Гетьманщини за часів Мазепи. Та й сучасні дослідники роблять слушний висновок про «активний розвиток української промисловості» в ті часи¹³⁴. Отже, Україна перетворювалася із суто аграрної країни на аграрно-промислову. Гетьман Іван Мазепа будував свою державу відповідно до передових європейських тенденцій. Особливу увагу він приділяв розвитку військово-промислового комплексу. Деякі промовисті деталі діяльності Мазепи в цьому напрямку, зокрема – в галузі військової інженерії, створення української артилерії та флоту, висвітлено в праці сучасних дослідників¹³⁵.

У цілому, продовживши зусилля свого попередника Івана Самойловича, гетьман Мазепа заклав фундамент наступного розвитку української економіки, яка перед Першою світовою війною вийшла на передові світові рубежі. У 1912 р. група авторитетних німецьких економістів на чолі з професором Аухагеном відвідала Україну і була вражена бурхливим розвитком її промисловості, особливо металургійної та цукрової галузей. «Якщо яка-небудь несприятлива подія не спинить бурхливого розвитку Росії, – робив висновок Аухаген у своїй доповіді уряду, – перед Німеччиною незабаром з'явиться сусід, могутніший, ніж вона сама...»¹³⁶.

Правильність обраного Мазепою шляху державного будівництва підтвердив подальший розвиток України. Наприкінці XVIII ст., коли більшість українських етнічних земель була об'єднана в складі Російської імперії, німецько-австрійський історик Йоган Християн Енгель у своїй «Історії України й українських козаків» (Галле, 1796 р.) писав про Україну так: «Україна, під оглядом простору рівна королівству, плодотива й щедро вивінувана природою країна, межева стіна поміж культурною Європою й некультурною Азією, кочовище й вхідна брама для стільких азійських орд, мандруючих в Європу, вже тим самим заслугує на більшу увагу... Історія козаків мала теж великий вплив на історію Польщі, Швеції, Семигороду. Без неї не можна уявити собі величі ні упадку Польщі. Наслідники Карла Густава й Карла XII були б може до сьогодні володіли в Варшаві, Москві й Петербурзі, якби цього захотів був Хмельницький чи козаки Мазепи»¹³⁷.

Аналізуючи можливості реалізації української державної ідеї в роки Першої світової війни під кутом зору геополітики, Дмитро Донцов робив такий висновок: «величина території, кількість населення, границі краю й натуральні шляхи зв'язку з світовим ринком – вичерпують майже всі передумови для державного існування, оскільки вони лежать в самій країні»¹³⁸. Отже, мудрість Івана Мазепи як державного діяча виявилася в тому, що він правильно оцінив геополітичний потенціал України й передбачив її розвиток на прийдешні десятиліття й навіть століття.

VIII.

Як ми побачили, Україна менш ніж через сторіччя після смерті Івана Мазепи за своїми геополітичними показниками стала в один ряд з найпотужнішими країнами Європи. Але на той час вона вже була інкорпорована в державне тіло Російської імперії. Що ж завадило її незалежному розвитку?

Насамперед, недостатньо ефективні зусилля Мазепи в напрямку консолідації української еліти та згуртування народу навколо національної ідеї.

Роздаючи у володіння старшині величезні маєтки, гетьман у такий спосіб намагався заручитися підтримкою своїх не завжди відданих соратників. Та зробити це йому не поталанило. Нещодавно Сергій Павленко у своїй об'ємній монографії зробив спробу залучити до прибічників і соратників Мазепи майже всю тодішню старшину. Так, насправді, переважна більшість генеральної старшини приєдналася до Мазепи. Але ключові постаті пристали на бік Петра І. Не будемо вдаватися в подробиці, але два наступних після Мазепи гетьмани України – Іван Скоропадський та Данило Апостол – однозначно виступили на боці Росії. І не суть важливі у даному випадку їх симпатії – факт залишається фактом: війська Скоропадського, хоча й не взяли безпосередньої участі в Полтавській битві, але чітко стояли на російському боці й у разі необхідності вступили би до бою. Данило Апостол, цей прославлений і загартований у боях козацький полковник, утік від Мазепи вже з

табору Карла XII. Інший представник еліти – Гнат Галаган 14 травня 1709 року допоміг царським військам полковника П. Яковлева зруйнувати Запорозьку Січ, яка була тоді майже беззахисна.

На виправдання дій Івана Скоропадського Сергій Павленко пише: «Опинившись з великою частиною козацького контингенту у розташуванні переважаючих сил російської армії, стародубський полковник змушений був підкоритися силі, царській режисурі виборів. Падіння Батурина, поразки Карла XII не додали йому й тим, хто волею долі опинився у ставці Петра I, ентузіазму шукати зв'язку з мазепинцями. Вони мимоволі стали маріонетками у царській політичній грі»¹³⁹. Можна вигадувати безліч причин, з яких досвідчений стародубський полковник опинився з великим військовим контингентом у стані російської армії. Та констатуємо беззаперечний факт: він став маріонеткою Петра I. І не тільки він один. Представники справжніх національних еліт, навіть мимоволі, маріонетками чужоземних сил не стають. Тож маємо глибокий розкол у вищому прошарку українських владних кіл. Тут же згадаємо, що Мазепі так і не вдалося подолати опір могутньої опозиції, що визнають провідні дослідники на чолі з Олександром Оглоблиним.

Докладаючи неабияких зусиль до творення й консолідації козацької еліти, Іван Мазепа зовсім не подбав про те, аби згуртувати народ навколо ідеї незалежної України. Його вірна служба московським царям аж ніяк не сприяла творенню образу гетьмана-патріота. Дії Мазепи дуже часто були суперечливі й незрозумілі не тільки широким народним масам, але й найближчим соратникам.

Аж ніяк не сприяла зростанню його авторитету справа з Семеном Палієм у 1704 році. Народ однозначно висловив симпатії своєму ватажку – фастівському полковникові Палієві. Невідпорним доказом цього є український фольклор. Один з найкращих його знавців Михайло Драгоманов у своїй збірці політичних пісень українського народу наводить 21 варіант пісні про Палія і Мазепу. Ці варіанти були записані в різних місцевостях України. Ось який було записано в 1846 році у Вінниці:

Ой із лісу, да із дуброви, там орел воду носить,
Уже ж проклятий пес Мазепа Палія та на бенкет просить:
– «Прошу тебе, Семене Палій, да к собі на пораду,
Да прощу ж я тебе, да не зрадь мене на Великую Раду».
Скоро, скоро проклятий Мазепа став намет розбивати,
Да все ж вином, солодким медом став кубочки наповняти,
Ой, кубочки да наповняти, став Палія вітати
Скоро, скоро Семен Палій меду і вина упився,
Да упився меду і вина, на скам'ю там звалився.
Ой, як крикне пес, пес Мазепа та на свої гайдари:
– «Возьміте Семена Палія закуйте в кайдани,
Да посадіте Семена Палія в темную темницю,
Сам же я їду-одіжджаю до государя в столицю»¹⁴⁰.

Як бачимо, Мазепу кілька разів називають «псом», ще й «проклятим». Образ Богдана Хмельницького у фольклорі зовсім інший. Та й Петра Дорошенка також.

Проте люди висловлювали своє ставлення до Мазепи не тільки в піснях, але й прямими діями. З початку XVIII ст. спостерігаємо доволі значний відтік населення з Гетьманщини на Правобережжя, до Палія. Такий перебіг подій змусив Мазепу вдатися до «непопулярних» методів. Так, він видає універсал від 22 травня 1702 р. ігуменові київського Видубицького монастиря про заборону перевозу людей на Правобережжя. У документі вимагалось, «абы на перевозах и переправах на сегобочных людей в прочиу за границу утеком идучих, пилная была сторожа и жадного человека на тамтую сторону Днепра жадными мерами не пропуцано, але жебы кожного такого утекача гамовано и назад завертано»¹⁴¹. А 8 квітня 1704 р. виходить універсал Мазепи, що забороняв переправлятися на Правобережжя. В ньому маємо констатацію такого небажаного факту, як масове переселення людей

з Гетьманщини на Правобережжя: «безчисленне множество малороссийских людей в прочку на тую сторону Днепра вийшло»¹⁴². Безумовно, використання силових важелів не сприяло росту популярності Мазепи ані на правому, ані на лівому березі Дніпра.

Відірваність Мазепи від народу доволі аргументовано критикували представники народницького напрямку в українській історичній думці. Подеколи, вони припускались неточностей та перебільшень. Так, Володимир Антонович у своїй магістерській дисертації писав: «Всі його зусилля спрямовуються на те, щоб створити в Малоросії шляхетський стан і поставити до цього стану поспільство й чернь козацьку у відносини подібні тим, які існували в Польщі між шляхтою й поспільством: він запрошує до себе на службу польських шляхтичів і складає з них почесний загін, називаний «гетьманськими дворянами»»¹⁴³. Як ми вже бачили вище, прагнення Мазепи до копіювання соціально-політичної системи Польщі було вкрай мало ймовірним.

Але в цілому народовці досить точно відображували стан справ. За часів Мазепи, зауважував Михайло Драгоманов, «козацька старшина зовсім стала на панів перевертатись та кріпацькі роботи на посполитих людей і простих козаків накидати». «А до того Мазепа боявся, що як будуть укупі козаки правобічні і лівобічні, то скинуть його з гетьманства за його панство і виберуть Палія. Він набрехав цареві на Палія, заманив Палія до себе та одіслав його в Сибір», – писав учений¹⁴⁴.

Цілком коректною виглядає оцінка одного з керівників ОУН Ярослава Стецька. «...Великий державний муж Мазепа недооцінив того, чому надавав такої ваги Хмельницький – «черні», уособлення соціального, ролі Семена Палія... Хмельницький теж мав Кривоноса – божище черні, але він потрапив біля однієї справи тримати і Виговського, і Немирича, і Кричевського, і – Кривоноса», – підкреслював політик у своїй праці «Дві революції» (1951 р.)¹⁴⁵. Як би там не було, Івану Мазепі, на відміну від Богдана Хмельницького, не поталанило утворити широкий національний фронт у боротьбі за незалежність. І це була одна з найголовніших причин його поразки.

Можливо, Мазепі вдалося би зміцнити українське суспільство, до чого він таки докладав зусиль, але в його геополітичні плани втрутилася Північна війна, розв'язана Петром I. Замість кількох десятиріч мирного розвитку гетьман отримав на території своєї держави руйнівний театр воєнних дій. Попри всі переконливі докази того, що гетьман не «запрошував» Карла XII в Україну (насамперед, лист Пилипа Орлика Стефану Яворському від 1721 р., в якому міститься свідоцтво про різко негативну реакцію Мазепи на вторгнення шведської армії на українські землі), антиукраїнська пропаганда й досі спирається на петровську дезінформацію, що Мазепа «листувався з Карлом XII і обцяв йому, в разі прибуття на Україну, підкріплення й продовольство»¹⁴⁶. Цей стереотип виявився настільки стійким, що його повторює на широку читачку аудиторію автор згаданої вище книжки про Карла XII Борис Григор'єв, стверджуючи, що в Україні на шведського короля «чекав гетьман Іван Степанович Мазепа»¹⁴⁷. Тут знову маємо відзначити дієвість петровської пропаганди, яка досі тиражується не тільки в макулатурних агітках, але й у серйозних науково-популярних виданнях. Для чого знадобилася ця пропаганда російському цареві?

Перш ніж відповідати на це запитання, з'ясуємо, хто ж був справжнім ініціатором повороту Карла XII в Україну. При цьому автор свідомо не буде наводити міркувань українських учених про небажаність такого перебігу подій для Мазепи, адже вони достатньо відомі в наукових колах. Задля об'єктивності звернімося до сучасної російської історіографії.

Отже, Тетяна Таїрова-Яковлева:

«Ситуація складалася зовсім не так, як хотілося б Мазепі. Замість того, щоб іти на Смоленськ і Москву, залишивши Україну в тилу й позбавивши її, таким чином, долі «випаленої землі», Карл повернув на південь. Довідавшись про це, український гетьман вимовив свою знамениту фразу: «Диявол його сюди несе!». Це була не гра,

як помилково вважали багато істориків, але щира досада. Зміна планів шведів не дозволяла Мазепі надалі витримувати паузу, зберігаючи нейтралітет і вичікуючи розвитку подій». І далі: «Карл повернув в Україну, відмовившись від свого плану походу на Смоленськ і Москву, теж не по добрій волі й зовсім не з розрахунку на з'єднання з Мазепою. «Останній вікінг», як іменували шведського короля, зіштовхнувся в Білорусії з втіленим Петром жовківським планом. Навкруги горіли хліба, села й селища. Ніде неможливо було дістати продовольство...»¹⁴⁸.

«Знову Петро I переграв Карла XII: своїми ініціативними кроками він фактично нав'язував йому власну програму дій, не пускаючи його в центр Росії. Для шведів залишався єдиний вихід: іти далі на південь», – робить на основі шведських джерел свій висновок Григор'єв¹⁴⁹.

На геополітичні аспекти стратегії Петра I звертає увагу сучасний французький історик і письменник російського походження Анрі Труайя. «Цар вирішив відмовитися від бою й затягти супротивника послідовним відступом військ у глиб Росії, спустошуючи країну за собою. Його союзниками будуть велика територія, час, голод і морози... Під час просування в глиб Росії солдати Карла XII зустрічали лише спалені села, порожні склади, голі пустельні поля... Армія довго відступала. І все, що їй зустрічалось на шляху, вона частково використовувала для своїх потреб, а що залишилося знищувала й спалювала, щоб ворог не зміг цим скористатися», – пише дослідник¹⁵⁰.

Аналіз дій Петра I показує, що він зрозумів значення геополітичних чинників й використовував їх з перших років Північної війни. Абсолютно правильно Анрі Труайя пише: «Після того як Росія привела його в розпач, він усвідомив величезні розміри країни, невичерпні земельні ресурси, безмежну витримку своїх людей. Така сильна й щедра нація може програти десять, двадцять битв, думає він, зрештою вона виснажить супротивника й змусить його стать на коліна»¹⁵¹.

Ось як діяли російські війська в Лівонії: «31 серпня [1702 р.] Шереметєв доніс Петру, що він повинен повернутися до Пскова; увесь край вщент розорений, ніде немає ані жителів, ані жодної зернини хліба, ані жодної биленини трави, усе винищено...»¹⁵². Втім, на ворожій території тоді в такий спосіб діяли майже всі армії. Але 1708 року йшлося про зовсім інше. Тут потребує уточнення твердження Анрі Труайя про відступ російських військ «в глиб Росії». Насправді ж вони відступали в глиб України. Геополітичний геній Петра виявився в тому, що він виснажував шведську армію на українській території, а не на російській. При цьому, хотів він того чи ні, Петро підривав геополітичні підвалини Гетьманщини. Радше за все, робив він це цілком свідомо.

Таким чином, головним ініціатором повороту шведів в Україну був не Мазепа, а Петро I. Саме він змусив Карла XII рушити на південь. А потім всю провину за випалену українську землю звалив на Мазепу, який, бучімто, заохотив агресора своїми обіцянками.

Не треба скидати з рахунків і самого Карла XII. З цього приводу свого часу слушно думку висловив Дмитро Донцов. «Молодий шведський король, дипломатичні здібності якого, здається, були недооцінювані його наступниками, сподівався, мабуть, ослабити російський натиск в напрямі до Балтійського моря через підпертя старих правно-державних домагань українців. Час для того був якнайзручнішим. Брутальне поступовання Петра I, що нехтував старі забезпечені договорами права української республіки, знову висунуло на Вкраїні на сцену людей, що хотіли силою скинути ненависний суверенітет царя», – писав публіцист у своїй праці «Історія розвитку української державної ідеї»¹⁵³. І не треба змальовувати шведського короля повним невігласом, як це робить Б. Григор'єв, стверджуючи, що для того Україна була «неясним географічним поняттям»¹⁵⁴. Немає ніяких сумнівів, що Карл XII, який цікавився воєнною історією, добре вивчив війни свого діда – Карла X і знав про український вектор його політики, котрий започаткували ще попередники останнього. Молодий шведський король діяв цілком у дусі концепції «балансу сил», яка набувала поширення в Європі й відповідно до

котрої він намагався врівноважити сили з Росією, залучаючи на свій бік Україну. В умовах «випаленої землі» це був логічний і чи не єдиний шлях для продовження війни на території супротивника.

У сучасній історичній літературі, в тому числі російській, розглянуто й загальнопричини переходу Мазепи до Карла XII. Зокрема, у працях Т. Г. Таїрової-Яковлевої¹⁵⁵. Точкою неповернення петербурзька дослідниця вважає воєнну раду в Жовкві наприкінці квітня 1707 року.

Та Петро I ще до того поведився як повновладний господар українських земель. Варто згадати хоча б епізод з його дипломатії, який недостатньо висвітлений Таїровою-Яковлевою.

«В 1706 р. Матвееву, який відправлявся в Англію як посол, було доручено схилити на російську сторону всемогутнього в той час герцога Мальборо, хоча Петро й сумнівався в успіху, «понеже через меру богат, однако ж обещаєть тысяч около 200 или больше». Мальборо запросив князівство в Росії. Петро був у той час настільки зацікавлений у союзі з Англією або в її доброзичливому посередництві між Росією й Швецією, що погодився було дати герцогові на вибір Київське, Володимирське або Сибірське князівство із щорічним доходом в 50 тисяч ефимків, найбільший у світі камінь рубін і орден Андрія Первозванного», – писала радянська «История дипломатии»¹⁵⁶. Цей промовистий епізод, починаючи з С. М. Соловйова, згадувало багато істориків. Автор цієї праці свідомо взяв його описання з книжки, по якій вчилися радянські дипломати (і продовжують вчитися російські), ще й з другого, доповненого й переробленого видання, що вийшло друком усього через п'ять років після гучного святкування 300-річчя «возз'єднання України з Росією».

«Одним з основних «каналів», через які здійснювався вплив на політику іноземних держав, були підкупи»¹⁵⁷, – вказується у праці, й приклад спроби підкупу герцога Мальборо наводиться як взірець російської дипломатії. Ну що ж, – кожна дипломатія має свої характерні риси. Але історія не знає прикладів використання як хабара чужих земель. Будучи добре обізнаним у європейській дипломатії, Мазепа, напевно, був у курсі подій і розумів, що у разі домовленості заморський герцог обере заможну Київщину, а не неродюче Нечорнозем'я або незаселений Сибір. Можна уявити собі почуття старого гетьмана, коли його рідну Київщину використовували як розмінну монету, аби добитися «доброзичливого посередництва» Англії.

За версією Таїрової-Яковлевої, у Жовкві Мазепу повідомили про рішення включити Київ та інші «малоросійські міста» до складу Росії на загальних підставах, тобто відірвати від Гетьманщини значну територію, її історичний центр. Коректність цієї версії була підтверджена документально. Так, 18 грудня 1707 р. Петро I видає указ про утворення губерній та про набір людей на роботу з укріплення Москви¹⁵⁸. Процес пішов, і Мазепа добре усвідомлював це. А рівно через рік виходить інший, розширений указ про утворення губерній та розпис до них міст, згідно з яким Росія набула нового адміністративно-територіального поділу, що включав серед восьми губерній і Київську¹⁵⁹.

Мазепа став також свідком торгу Петра I з польським королем Августом II. Намагаючись утримати свого союзника, російський цар заохочував його Правобережжям, фактично возз'єднаним Мазепою з Гетьманщиною. Гетьман усвідомлював, що, врешті-решт, Петро віддасть Правобережну Україну Августові. Так воно і сталося вже після смерті Мазепи, коли 23 вересня 1711 р. вийшов царський указ про повернення Правобережжя під владу Польщі¹⁶⁰. Тут зауважимо, що, звинувачуючи Мазепу в намірі віддати Україну Польщі, фактично саме російський цар, а не український гетьман віддав полякам половину православної Козацької держави. Такими були геополітика та її пропагандистське забезпечення Петра I.

Російський цар цілеспрямовано й послідовно підривав усі геополітичні підвалини України як державного утворення. Він цілком свідомо намагався привести населення Козацької держави до загального імперського знаменника. Цей напря-

мок царської демографічної політики з болем усвідомлював український гетьман. Не вдаючись у подробиці, наведемо тільки одне свідчення антигуманної політики російського царату щодо українського населення. Йдеться про маніфест Карла XII про прийняття гетьмана І. Мазепи з його однодумцями під свій захист від 16 грудня 1708 року. У підготовці цього маніфесту, як цілком виражено пише Валерій Шевчук, напевне, брали участь українці. Отже, читаємо: «Зрозумійте, як багато тисяч козаків на несправедливу війну, котру цар підняв, було послано у ці літа, чи ж не для того, щоб, зменшивши народні сили і виснаживши воєнних молодців, спорожнілий потім від захисників цей край тим легше утіснити і під свої права привернути»¹⁶¹.

Поза увагою Петра I не залишився той факт, що українці значно переважали росіян за рівнем освіти. «В самому кінці XVII віку, р. 1698, ще й Петро I скаржився патріарху: «Священники у нас грамоть мало умють... Ежели бы ихъ... въ обученіе послать въ Кієвъ въ школы»¹⁶². Та згодом російський цар пішов іншим шляхом. Він усіляко стимулював переїзд до Росії провідних українських вчених – Дмитра Ростовського, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича та ін. Слідом за ними рушили вчителі, друкарі, ремісники тощо. Цей масовий відтік кращих мізків і рук не міг не позначитися на загальному інтелектуальному рівні населення України. Українці, по суті, стали творцями сучасної російської культури й мови. «...Найголовнішими співробітниками Петра I на поприщі наукової, літературної й почасті державної діяльності були малоруси, вихованці Київської академії; уже, звичайно, вони не могли не принести своєї легити в скарбницю загальноросійської мови, не могли не зробити на нього вплив особливостями своєї південноросійської натури, свого південноросійського духу. І ця участь малорусів у загальноросійській лінгвістичній роботі тривала й після Петра, триває й по теперішній час: досить, згадати Гоголя, Костомарова...», – визнавав наприкінці XIX століття відомий галицький публіцист москвофільського напрямку Осип Мончаловський¹⁶³.

Місце головного ідеолога й пропагандиста реформ Петра I посів Феофан Прокопович. «... З церковної кафедри ним проголошувалися живі, гарячі та дотепні промови в роз'яснення і виправдання всіх найважливіших дій уряду, – промови, які було би пристойніше назвати політичними керівними статтями, аніж проповідями духовного пастиря», – зазначав фахівець з церковної історії Костянтин Харлампович¹⁶⁴.

Відтягуючи кращі інтелектуальні сили з України до Росії, Петро I водночас розгорнув наступ на українську мову та культуру. 1690 р. оголошується анафема Собору РПЦ на «кієвскія новыя книги» П. Могили, К. Ставроцького, С. Полоцького, Л. Барановича, А. Радзивилівського та інших. А 1720 р. виходить указ Петра I, в якому зазначалося: «Въ Кієво-Печерской и Черниговской типографіяхъ вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать, да и оныя церковныя старыя книги для совершеннаго согласія съ великороссійскими такими жъ церковными книгами справлять прежде печати, дабы никакой розни и особливаго нарѣчія во оныхъ не было; другихъ же никакихъ книгъ ни прежнихъ ни новыхъ изданій, не обявлять оныхъ въ Духовной Коллегіи и не брать отъ оной позволенія, не печатать, дабы не могло въ такихъ книгахъ никакой церкви восточной противности и съ великороссійскою печатію несогласія произойти»¹⁶⁵.

Наступ на українство, розпочатий Петром I, через кілька десятиріч призвів до трагічних наслідків. Ще в петровські часи кожне українське село мало свою школу. «Як показує перепис 1740 – 1748 рр., в семи полках Гетьманщини було 866 шкіл на 1094 оселі; як показує опис Румянцева, в Чернігівському полку було 143 школи на 142 села. На просторі теперішніх Чернігівського, Гродненського та Сосницького повітів р. 1768 було 134 школи і одна школа припадала на 746 душ населення; через 100 років, р. 1875-ого, на цій самій землі шкіл уже тільки 52, і одна школа припадає на 6730 душ, цебто за сто років шкіл стало втричі менше, тоді як людність зросла вдсятеро... Те ж стало і на лівобережній Україні; коли там р. 1740 було 866 шкіл, то через 60 років, на початку XIX століття, шкіл цих не

стало, і чернігівський архієрей писав генерал-губернаторові кн. Куракіну, що «не находиль при проъздъ моемъ нынѣ по губерній заведенныхъ училищъ»¹⁶⁶.

Чималі зусилля Петро I спрямував на штучне гальмування економічного розвитку України. Так, царські укази зобов'язували українську старшину і купців вести торгівлю через російські північні і північно-західні порти¹⁶⁷. Це збільшувало шляхи доставки українських товарів до європейських країн і тим самим зменшувало прибутки українських купців. Особливих збитків зазнали українські виробники після початку Північної війни. «Зважаючи на важливість виробництва селітри для військової справи, російський уряд вимагав, щоб вся вироблювана на Україні селітра вивозилась тільки на російські артилерійські склади. Перші розпорядження щодо цього були зроблені ще в 1700 р. Пізніше вони були підтверджені; зокрема, указом 1714 р. категорично заборонявся продаж селітри за кордон»¹⁶⁸. Уже в перші роки війни «став відчуватися й серйозний економічний збиток через потреби воєнного часу. Так, царський указ пропонував закуповувати в Чернігові, Ніжині й Переяславі хліб по найнижчій ціні на три роки. Будь-які спроби купців перекупити хліб для винокуріння строго припинялися, що сильно підривало доходи як міщан, так і козаків»¹⁶⁹.

Як зазначав Вадим Дядиченко, «дуже тяжкими для населення Лівобережної України були збори натурою і частково грошима на утримання розташованих тут російських військ. До 1708—1709 рр. ці побори були незначними і збиралися на російські гарнізони в українських містах-фортецях і на російські війська, які перебували на Лівобережжі у зв'язку з військовими діями проти турецько-татарських військ. З 1708—1709 рр. становище різко змінилось. З того часу на Лівобережжі постійно перебувала значна кількість російських військ (понад десять полків). На населення покладался обов'язок забезпечувати їх квартирами, паливом, провіантом і фуражем»¹⁷⁰.

IX.

В історичній літературі поширеною є думка, що Іван Мазепа перейшов до Карла XII виключно з патріотичних спонукань, принісши їм у жертву все своє багатство і становище. «... Приятель, принаймні назовні, царя протягом 21 року, андріївський кавалер, князь святої Римської імперії Мазепа в останніх буквально днях свого життя кидає все це в ім'я незалежної України», – зазначав Ілько Борщак¹⁷¹. Аналогічну думку висловлює Т. Г. Таїрова-Яковлева. «Ганьбителі Мазепи, пояснюючи його перехід до шведів, обвинувачують його в честолюбстві. Але таке обвинувачення явно нелогічне: гетьман у жовтні 1708 року був у досить похилому віці... мав величезне багатство, будинками й маєтками в Україні, мав будинок у Москві й маєтки в Рильську повіті, носив титул князя. Які ще блага міг він шукати у шведів, переходячи до них без усякої попередньої згоди? Навпаки, він ризикував усім заради своїх переконань та ідеалів», – пише дослідниця¹⁷².

Перед нами постає образ беззавітного героя-романтика, здатного безоглядно пожертвувати всім заради свободи Вітчизни. Так, Іван Мазепа був патріотом, але він також був і мудрим державним діячем. Саме патріотизм, настоянний на конкретних розрахунках і сподіваннях на побудову з часом потужної держави, змушував його вірно служити Петрові I два десятиріччя й роками терпіти знущання з боку неписьменного Меншикова.

А розрахунки переконували: Петро I взяв чіткий курс на ліквідацію Гетьманщини як державного організму. Після Жовкви й петровського указу про утворення губерній не лишалося ніяких сумнівів: владу в Мазепи відбирають, і він з цим нічого не міг вдіяти. А тут ще ненаситний Меншиков наклав око на багатства української землі й почав поводитися там як господар. «У роки Північної війни, вперше познайомившись із Гетьманщиною, Олександр Данилович у своїй беззастанній гонитві за живою звернув свої погляди на квітучу Україну. Його наполегливе бажання знищити старшину, а отже, – і всю адміністративну структуру Гетьманщини супроводжувалося амбіціями на одержання чернігівського князівства», – пише Таїрова-Яковлева¹⁷³. Мазепа, тонкий знавець придворних інтриг і чуток,

мав усі підстави припускати, що Петро I, який обмінювався з Меншиковим жінками (в тому числі – майбутньою імператрицею Катериною I)¹⁷⁴, і, згідно з численними чутками, перебував у інтимних стосунках зі своїм фаворитом,¹⁷⁵ задовольнить бажання останнього щодо України.

Отже, якби Мазепа залишився на боці Петра I, він неминуче втратив би левову частку своєї влади, був би свідком остаточного знищення своєї держави й краху своїх планів.

Необхідно зазначити, що тоді вся Європа одноставно пророкувала перемогу Карла XII над Петром I. Мазепа регулярно читав європейську пресу, чув думки провідних дипломатів, й на нього не могли не вплинути прогнози щодо результатів Північної війни. І коли шведське військо вступило на російську територію, в гетьмана з'явилася надія за його допомогою вислизнути з московського зашморгу. Крім того, Мазепа абсолютно точно знав, що в разі перемоги Карла XII, він як союзник Петра I, безсумнівно, втратив би все: і Україну, і владу, і багатство. Таким чином, під кутом зору тодішньої європейської політичної думки, перехід українського гетьмана на бік шведів був цілком логічним. Мазепа чудово пам'ятав приклад політики й дипломатії Фрідріха Вільгельма, який створив ядро найпотужнішої нині європейської держави – Німеччини. І ніхто сьогодні не звинувачує бранденбурзького курфюрста у змінах союзників: найважливішим є остаточний результат, котрого він добився.

Так діяло багато політиків у тогочасній Європі. Той же Август II у 1706 р. підписав з Карлом XII таємний Альтранштадтський мир, приховавши це від Петра I, чим порушив усі союзницькі зобов'язання.

Неабиякий хист у цьому плані виявив інший сусід України – молдавський господар Дмитро Кантемір. «Кантемір опинився між молотом і ковадлом. З одного боку наближалися турецькі війська, з іншого – російські; треба було зробити вибір. Молдавський господар лавірував між двома силами, як би підтримуючи й одну, й іншу. Його радники вважали, що варто дочекатися моменту, коли перемога Росії або Туреччини не викликала б сумнівів і тільки тоді, як колись планував Мазепа, оголосити себе прибічником переможця. Кантемір фліртував з Портою, але одночасно у квітні 1711р. уклав з Петром союзницьку угоду, що гарантувала розширення молдавських володінь в обмін на прийняття російського верховенства», – писав Владислав Серчик¹⁷⁶.

Про умови угоди, які молдавський господар виторгував у московського царя, український гетьман міг хіба що мріяти. «У випадку успіху... 1) Молдавія отримає свої стародавні кордони. Всі укріплені міста до остаточного устрою князівства будуть зайняті російськими військами, але потім будуть передані молдавським. 2) Молдавія ніякої данини платити не буде. 3) Молдавський господар може бути змінений тільки у випадку зради або відступництва, але тоді на місце його буде обраний один з членів сімейства Кантеміра. 4) Цар не укладе з турками миру, по якому Молдавія повинна знову вернутися до Туреччини.

Крім цього договору, з Кантеміром був укладений другий, таємний, що забезпечував долю Кантеміра і його сімейства у випадку невдачі росіян у Туреччині. За цим договором Кантемірові цар обіцявся дати в Москві два будинки, забезпечити його утримання щорічною платнею й дати йому стільки маєтків, скільки в нього було в Молдавії. Було навіть обумовлено, що все, що дасть цар, залишиться за Кантеміром і в такому випадку, якщо він не захоче жити в Росії»¹⁷⁷. «Очевидно, що господар зумів забезпечити свої особисті інтереси. А те, що він ставив на карту всю будучність країни, що він усім ризикував у ній в ім'я своїх вигід, знало, крім нього, вельми небагато», – абсолютно коректно коментував Олександр Брікнер¹⁷⁸.

Найважливішим було те, що Молдавському князівству гарантувалася територіальна цілісність і невтручання у його внутрішні справи¹⁷⁹.

Вельми промовисту порівняльну оцінку діям Мазепи й Кантеміра дав той же Брікнер: «Становище Мазепи було дуже важким. Малоросія лише з крайнім не-

вдоволенням несла тягар війни. Щохвилини в ній могло, без усякої ініціативи гетьмана, спалахнути повстання. Зрештою перед ним виникло завдання про ймовірність перемоги. З наближенням Карла XII усе настійніше було потрібно вирішити, хто переможе: цар або шведський король? І мірилом тої великої гри, що у цю хвилину вів Петро, може служити саме те, що холоднокровний, безпристрасний гетьман, який піклувався тільки про свої власні вигоди, зробив неймовірну помилку, припустивши, що майбутнє належить не цареві. Він дотримувався помилковому розрахунку й виявився зрадником Росії, але властиво його спосіб дій не можна вважати більше аморальним, ніж союз, що через два роки Петро уклав з молдаванським господарем Кантеміром проти турецького султана»¹⁸⁰. А й насправді: Кантемір так само присягався турецькому султанові, як Мазепа російському цареві. Різниця лише в тому, що турецький султан на відміну від московського царя виконував свої сюзеренні зобов'язання й не виснажував геополітичний потенціал Молдови в такий спосіб, як це робив Петро I в Україні.

Справедлива в цілому й інша думка російського історика: «Своє повне пригод життя Мазепа закінчив вчинком, що при іншому результаті Полтавської битви вважався би, цілком ймовірно, актом вищої політичної мудрості, геройським подвигом, звільненням Малоросії від ярма Московського царства, що тоді стояло нижче в культурному розвитку»¹⁸¹.

Утім, тут Брікнер, як й інші дослідники, перебільшує значення Полтавської битви. Так, її значення велике, позаяк вона стала поворотним пунктом у всій Північній війні; Петро I остаточно перехопив стратегічну ініціативу. Але сама по собі ця битва вирішального значення не мала: це був важливий епізод, але він не визначав остаточний результат Північної війни. Навіть у випадку поразки під Полтавою, у Петра залишалися величезні геополітичні резерви: територія, ворожа шведам, і можливість у найкоротший термін відмобілізувати нову армію для продовження боротьби. Петро переграв свого молодого супротивника: він змусив його вести бойові дії на ворожій території. Карл хотів найшвидшого вирішального бою, не усвідомлюючи, що навіть його перемога нічого в такому випадку не вирішувала. У Росії, навіть після цілком імовірної поразки, залишалися б значні резерви. І навіть якби шведи перемогли під Полтавою, вони, безсумнівно, понесли б значні людські втрати. Після цього в Карла просто б не залишилося сил, щоб в умовах партизанської війни (яку він, значною мірою, спровокував сам, зокрема репресіями на Слобожанщині) рухатися на Москву. Шведський король програв свою війну задовго до Полтави. Зрозумів він це чи ні – судити не будемо. Але відзначимо, що долю шведської непереможної армії потім розділили ще дві непереможні армії – Наполеона Бонапарта й Гітлера.

Перший з них обіцяв не повторювати «дурних» помилок Карла XII¹⁸², а сам був змушений втікати з Москви по розореній Смоленській дорозі, залишивши лежати на ній майже всю армію.

У другому випадку «бліцкригу» Гітлера Сталін одразу протиставив петровську стратегію «випаленої землі». У своєму виступі по радіо 3 липня 1941 р. Йосип Віссаріонович наказав: «При вимушеному відході частин Червоної Армії... все коштовне майно, у тому числі кольорові метали, хліб і пальне, що не може бути вивезене, повинне безумовно знищуватися... Створювати диверсійні групи для боротьби із частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни всюди й скрізь, для підриву мостів, доріг, псування телефонного й телеграфного зв'язку, підпалу лісів, складів, обозів»¹⁸³.

Незважаючи на те, що в СРСР геополітика трактувалася як «лженаука, яка стверджує, що соціально-економічні відносини й розвиток держави визначаються винятково географічними, фізичними й т.п. умовами»¹⁸⁴, сам Сталін активно використовував геополітичні чинники й маніпулював ними. Так, у брошурі «Фальсификаторы истории (историческая справка)» читаємо: «Що було б, якби СРСР не створив «східного» фронту ще до нападу Німеччини – далеко на заході від старих кордонів СРСР, якби цей фронт проходив не по лінії Виборг – Каунас –

Белосток – Брест – Львів, а по старому кордону Ленінград – Нарва – Мінськ – Київ?

Це дало б можливість військам Гітлера виграти простір на сотні кілометрів, наблизивши німецький фронт до Ленінграда – Москви – Мінська – Києва на 200 – 300 кілометрів, серйозно прискорило б просування німців у глиб СРСР, прискорило б падіння Києва й України, привело б до захоплення Москви німцями, привело б до захоплення Ленінграда з'єднаними силами німців і фінів і змусило б СРСР перейти на тривалу оборону...»¹⁸⁵. Такі матеріали, як правило, готував сам Сталін: або писав власноруч, або ретельно редагував підготовлений за його завданням текст.

Тільки якось не звернули уваги автор і редактор брошури на те, що з перелічених міст до «исконно русских» земель належала тільки одна Москва. До цього варто додати, що під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр. гітлерівські війська окупували лише 17% території Росії¹⁸⁶, тоді як Білорусь, Молдавія та Україна були окуповані повністю. Якщо славетний М. І. Кутузов у силу обставин використовував для розгрому Наполеона переважно російський геополітичний простір, то Петро I та його наступник Сталін виграли свої війни багато в чому за рахунок «братніх» народів.

Тепер постає питання: чи мав взагалі якісь шанси Карл XII перемогти у війні з Росією сам на сам на російській та українській території?

Вичерпну відповідь на це запитання дав Фрідріх Енгельс. У своїй праці «Зовнішня політика російського царизму» (1889-1890 рр.) він писав: «Уявімо собі Росію в середині минулого сторіччя. Уже в той час вона займала величезну територію з винятково однорідним у расовому відношенні населенням. Населення було рідким, але швидко зростаючим; отже, лише один перебіг часу забезпечував зростання могутності країни. Це населення перебувало в стані духовного застою, було позбавлене всякої ініціативи, але в рамках свого традиційного способу життя було здатне рішуче на все; витривале, хоробре, слухняне, здатне переборювати будь-які тяготи й нестачі, воно поставляло чудовий солдатський матеріал для воєн того часу, коли згуртовані маси вирішували результат бою. Сама країна звернена до Європи лише одним своїм західним кордоном й тому уразлива лише із цієї сторони; вона не має такого центру, захоплення якого могло би примусити її до укладення миру, вона майже абсолютно недоступна для завоювання внаслідок бездоріжжя, довжини території й бідності ресурсів. Така країна являє собою невразливу потужну позицію для кожного, хто вміє її використовувати, дозволяючи собі звідси безкарно проробляти в Європі такі речі, які утягнули б будь-який інший уряд у нескінченні війни.

Сильна, майже неприступна в обороні Росія була відповідно слабка в наступі». Енгельс чітко зазначив, що могутність і престиж Швеції «були підірвані саме внаслідок того, що Карл XII зробив спробу вторгнутися в Росію; цим він погубив Швецію й наочно показав неприступність Росії»¹⁸⁷.

Розвиток подій після Полтавської битви підтверджує коректність оцінки Енгельса. Росія ще понад 10 років не могла добитися остаточної перемоги над послабленою Швецією. Коли ж Петро I спробував вести наступальну війну проти Туреччини, то ледь не втратив не тільки всю армію, але й особисту свободу, а може, й життя під час Прутського походу 1711 року. Історія цього походу показує, яким чином можна було призупинити імперську експансію Росії на початку XVIII століття. Ідеальним для цього міг стати шведсько-турецький союз, при умові, що був би укладений до Полтави.

Мазепа розумів користь такого союзу для послаблення Росії та досягнення незалежності Україною. Але активні дипломатичні зусилля на південному геополітичному напрямі він почав лише з листопада 1708 року. Гетьман послав кілька дипломатичних місій до Туреччини (Горленка і Згуру до сілістрійського сераскера Юсуф-паші, через якого велися переговори з турецьким урядом, а також до Молдавії та Валахії), до Криму (військового канцеляриста Д. Болбота, а згодом

К. Мокієвського і Ф. Мировича)¹⁸⁸. Про значення, якого надавав гетьман переговорами з Туреччиною, свідчить те, що він неодноразово посилав до Порти та Криму свого небожа Андрія Войнаровського, котрого бачив своїм наступником. Змістом дипломатичних місій, як показав Войнаровський на допиті в 1716 р., було підбурювання турецького султана і кримського хана «на війну проти Його Царської Величності»¹⁸⁹.

Та в цьому випадку коронний номер російської дипломатії спрацював безвідмовно. «...Толстому (постійний посланник Росії в Туреччині. – Авт.) стало відомо, що зрадник гетьман був у постійній переписці із сілістрійським пашею Юсуфом і повідомляв його про намір Петра завоювати Туреччину. Але одночасно з тим російське золото й російські хутрові товари подіяли на Юсуфа-Пашу... таким чином, діяльність Порти була паралізована протидіючими устремліннями», – зазначав Олександр Брікнер¹⁹⁰.

Петровська дипломатія підкупу врятувала російську армію й самого царя під час Прутського походу 1711 року. Якби Петрові I не поталанило тоді уникнути неминучого розгрому, Росія була би послаблена на довгі роки. На скільки саме?

Відповісти на це запитання вкрай важко. Але в історії Росії простежується певна 20-річна циклічність. Так, рівно через 20 років після принизливого Поляновського миру 1634 р., за яким Росія поступилася Речі Посполитій своїми землями, зокрема Смоленщиною, в 1654 р. вона спромоглася приєднати Україну. Через ті ж два десятиріччя після ганебної поразки в Кримській війні 1853-1856 рр. Росія затвердилася на Балканах внаслідок переможної війни з Туреччиною 1877-1878 років. Так само, втративши у 1921 р. Західну Україну та Західну Білорусь, у 1939 р. Росія повернула ці землі до складу імперії, а через рік приєднала країни Балтії, Бессарабію, ще й територію Фінляндії. Ту ж картину спостерігаємо й зараз, коли після розвалу Організації Варшавського договору й СРСР на початку 1990-х рр., у 2008 р. Росія організувала невеличку переможну війну на Кавказі. Чи вистачило б Україні у XVIII ст. двох десятиріч для політичної та соціально-економічної стабілізації як незалежної країни?

Мабуть, що так. Проте тільки за умов, що наступникам Мазепи поталанило би виправити геополітичні прорахунки старого гетьмана.

* * *

До геополітичних досягнень гетьмана, безумовно, слід віднести об'єднання Лівобережної та Правобережної України, до якого безуспішно прагнули Петро Дорошенко й Іван Самойлович. Цим він не тільки істотно збільшив простір і населення Козацької держави, але й отримав контроль над найважливішою водною артерією країни, що сприяло її економічній та духовній консолідації.

Іван Мазепа зумів зберегти й підвищити кількісні та якісні характеристики українського населення, його духовності.

Економічна політика Мазепи забезпечила бурхливий розвиток країни.

Разом з тим, попри всі зусилля, гетьману не вдалося створити монолітної еліти керованої ним держави. У вирішальний момент ця еліта виявилася розколотою, що й стало однією з причин невдачі визвольних змагань. Недостатньо ефективними були його зусилля по зміцненню й централізації своєї влади, що було необхідно для державотворення в складних зовнішньополітичних умовах.

Так само Іван Мазепа не зміг згуртувати народ навколо ідеї незалежності України, утворити єдиний загальнонаціональний визвольний фронт. Доказом цього є, зокрема, програш українського гетьмана й шведського короля російському цареві в пропагандистській війні у 1708-1709 роках.

Суттєвих прорахунків припустився Мазепа й у військовому будівництві. Отримавши відповідно до «Московських статей» 1689 р. дозвіл на побудову регулярного найманого війська, він ним фактично не скористався. Під час гетьманування Івана Мазепи кількість охотницьких полків та їх кількісний склад практично не змінилися. «В 1687 р. під час обрання гетьмана були присутні такі охотницькі полковники: кінних полків — Новицький і Пашковський, чотирьох піхот-

них полків — Яворський, Герасимов, Іванов та Кожуховський. У 1708 р. в джерелах згадуються чотири сердюцькі полковники з їх полками — Чечель, Покотило, Денісов і Максимов. З компанійських названі полки І. Галагана, А. Танського, Ю. Кожуховського, Андріяша», — писав В. А. Дядиченко¹⁹¹. «В розглядуванні нами роки охотницьких полків незмінно було сім», — стверджував учений. За його підрахунками, кількісний склад кожного з полків дорівнював 500 – 600 козаків¹⁹². Тобто загалом маємо близько чотирьох тисяч найманого війська. Згадаємо, що саме стільки козаків перейшло разом з Мазепою до Карла XII.

Гетьман мав можливість збільшити кількість охотницьких полків і їхній особовий склад. Насамперед, йому потрібно було (якщо не дозволяли обставини, то хоча б негласно) зняти заборону на прийняття на службу в такі війська селян і козаків Лівобережної України. Мазепа ж діяв у зворотному напрямі. «Селян прагнули вивести і з охотницьких (найманих) полків. Так, після походу 1690 р. полковнику І. Новицькому наказано було переглянути склад полків і «отдалять» усіх «незгожих до служби». Під «незгожими», як роз'яснювалося в гетьманських універсалах, розумілись ті, хто через бідність не міг забезпечити себе необхідним спорядженням», — зазначав В. А. Дядиченко¹⁹³.

Якби Мазепа відшукав кошти, аби озброїти й оплачувати значний військовий контингент, то Україна, цілком імовірно, могла б мати регулярне військо, що відповідало би вимогам того часу. Адже зміг Петро I після розгрому під Нарвою в 1700 р. буквально за два-три роки створити боєздатну армію. У Мазепа на це було 20 років. І якби він намагався щось робити в галузі військового будівництва й зазнав невдачі, ми могли б аналізувати його помилки. Але в тому й справа, що Мазепа до самого останнього моменту не робив нічого. І це підірвало військовий потенціал Козацької держави, а отже, і її геополітичну міць.

Утім, треба зауважити, що створення регулярної армії вело до неминучої руйнації козацького стану, що загрожувало перспективою громадянської війни і на що не наважився Мазепа. Крім того, він не міг не враховувати імовірної реакції Петра I на розбудову потужного українського війська, яке з часом могло стати загрозою для Московського царства. Адже зрілий Петро I часів Північної війни суттєво відрізнявся від юного Петра I 1689 р., який дозволяв українському гетьману будувати збройні сили на власний розсуд.

У цілому прагнення гетьмана збудувати потужну моноетнічну державу відповідало загальноєвропейським тенденціям, окресленим Вестфальською системою. Іван Мазепа мав усі геополітичні підстави для того, щоб з часом з Гетьманщини постала могутня європейська країна. Так, він припускався деяких помилок, але в основному його курс мав призвести до бажаних результатів. Можливо, якби він за прикладом Богдана Хмельницького ретельно підготував всенародне повстання, то під час Північної війни міг би вибороти незалежність України. Та гетьман віддав перевагу мирному будівництву й не був повною мірою готовим до збройної боротьби.

Велику роль у невдачі визвольних планів Мазепа відіграла геополітика російського царя. На відміну від українського гетьмана той будував імперію і досягнув своєї мети. Суть геополітики Петра I абсолютно точно розкрив Карл Маркс у своїй роботі «Викриття дипломатичної історії XVIII століття».

«Росії потрібна вода». Ці слова, з якими він з докором звернувся до князя Кантеміра, стали девізом усього його життя! Завоювання Азовського моря було метою його першої війни з Туреччиною, завоювання Балтики – метою його війни зі Швецією, завоювання Чорного моря – метою його другої війни проти Порту й завоювання Каспійського – метою його віроломного вторгнення в Персію. Для системи місцевих захоплень досить було суші, для системи світової агресії стала необхідна вода. Тільки в результаті перетворення Московії з повністю континентальної країни в імперію з морськими кордонами московитська політика могла вийти зі своїх традиційних меж і знайти своє втілення в тім сміливому синтезі, що, сполучаючи загарбницькі методи монгольського раба й всесвітньо завойов-

ницькі тенденції монгола-владаря, становить життєве джерело сучасної російської дипломатії»¹⁹⁴.

Вельми характерно, що ця незавершена праця, написана й надрукована у 1856-1857 рр. і широко відома вузькому колу радянських дослідників (зокрема, на неї є посилання в цитованій вище «Історії дипломатії»), не увійшла до зібрання творів Маркса й Енгельса, а була опублікована, і то в академічному журналі «Вопросы истории» (№№1 – 4), лише у 1989 р. й надалі знову надійно захована від широкого загалу.

У запалі своєї імперіалістичної агресії, як зазначав один з основоположників наукової геополітики, американець Альфред Мехен, «цар, бачачи виснаження Швеції, мав намір підкорити її повністю. Це порушення балансу сил у Балтійському морі, що загрожувало зробити останнє російським озером, не було бажане ані для Англії, ані для Франції»¹⁹⁵. Великі потуги врятували Швецію від остаточного розгрому, проте вона внаслідок війни з Росією, за висловлюванням того ж Мехена, перетворилася на «другорядну державу»¹⁹⁶.

Україну від російського імперіалізму рятувати не захотів ніхто. Втім, в українців були всі шанси врятуватися самим.

Сучасна українська наукова думка вирізняє такі геополітичні вектори країни, що склалися історично:

слов'янофільський (Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, С. Гулак, І. Франко, Р. Лашенко, М. Грушевський);

чорноморсько-адриатичної федерації українців, чехів, словен, сербів і хорватів (С. Томашевський, С. Шелухін);

чорноморсько-балтійської федерації українців, білорусів, поляків і литовців (Ю. Липа, С. Рудницький);

західноєвропейський (Г. Кониський, М. Драгоманов, Б. Крупницький);

східно-західної рівноваги (І. Лисяк-Рудницький, М. Грушевський);

геоцентричний вектор (В. Винниченко)¹⁹⁷.

Обговорення цієї схеми – предмет окремої розмови. Нам же важливо підкреслити, що Іван Мазепа на різних етапах своєї діяльності докладав зусиль для активізації майже всіх окреслених векторів. Спочатку він робив акцент на так званий «слов'янофільський», сподіваючись добитися повноцінної автономії в складі Московського царства, маючи при цьому на оці відокремлення від нього в перспективі. Згодом він доклав значних зусиль для активізації азовсько-чорноморського напрямку зовнішньої політики Петра I, небезпідставно розраховуючи на заселення відвойованих у Туреччини земель українцями, що й сталося вже після його смерті. Протягом усього життя Мазепа був схильний до західноєвропейського вектора, і, коли обставини змусили його робити вибір між Сходом і Заходом, він обрав останній. Але, як ми мали можливість переконатися, ключовим геополітичним вектором гетьмана Мазепи був геоцентричний.

Київський дослідник української геополітики В. Булгаков у своїй кандидатській дисертації цілком слушно приділив аналізу цього вектора чималу увагу. На його думку, розробником і носієм ідеї орієнтації на власні сили був Володимир Винниченко. Так, насправді, у праці В. Винниченка «Відродження нації» є невеличкий, але дуже змістовний підрозділ «Орієнтації: на руську ласку, на німецький штик і на себе». «Була й третя орієнтація, – не російська, й не німецька, а українська. Це була орієнтація на себе, на свої сили, на рятунок своїми власними силами, силами своїх працюючих мас», – писав видатний український письменник і політичний діяч¹⁹⁸. Уже наприкінці життя Винниченко у «Заповіті борцям за визволення» піддав критиці дії Мазепи. «Скористувавшись слушним моментом, війною Москви з Швецією, він захотів скинути панування царів й відновити самостійність Української Держави. Але намір його не здійснився. Чому? Тому, що Мазепа в своїй акції так само взяв орієнтацію тільки на зовнішні сили, а не на внутрішні. Він вступив у змову з шведським королем, а не з своїм народом, він мав на увазі за допомогою шведського короля і його війська здобути в визво-

лений Українській Самостійній Державі собі й своїй військовій «вольності й маєтності», а про «хлопа» й мови не було», – вважав Винниченко¹⁹⁹. З цією точкою зору можна й треба посперечатися. Адже ми бачили, яких зусиль доклав Мазепа для активізації саме внутрішніх геополітичних чинників. І робив він це задовго до висновків Винниченка. Та в одному з Винниченком можна погодитися: Мазепа недостатньо спирався на власний народ, і в цьому була чи не найголовніша причина поразки його виступу.

У боротьбі за незалежність українцям забракло національної єдності, згуртованої патріотичної еліти та боєздатного війська. І не треба покладати провину за це тільки на одного Мазепу. Російський тоталітарний імперіалізм виявився потужнішим за український демократичний націоналізм.

* * *

Насамкінець декілька зауваг про виникнення і зміст терміну «мазепинство», позаяк він має істотне геополітичне підґрунтя. «Аби підтримати розхитані підвалини царського режиму, уряд на чолі з прем'єр-міністром Петром Столипіним уклав союз з войовничим великоросійським націоналізмом. За підтримки адміністрації на Україні були створені «чорні сотні» та шовіністичні російські організації, як-от Клуб російських націоналістів у Києві. Вони вели галасливу і часто непристойну антиукраїнську, а також антисемітську пропаганду. У той час термін «мазепинство» введено в широкий обіг як принизливий ярлик для українського руху... Малося на увазі, що українські патріоти, як і званій Іудою Мазепа, – зрадник на утриманні іноземних держав. В руслі політики неославізму, започаткованої близько 1907 р., царський уряд і праві російські організації намагались уразити український рух у самій його твердині. Фінансова і моральна підтримка щедро посипалась на галицьких русофілів, вмираючу групу «руських» ультраконсерваторів, які виступали з ідеєю єдності руської («русской») нації від Карпат аж до Камчатки», – писав Іван Лисяк-Рудницький²⁰⁰.

Дуже важливий аспект ставлення російської влади, що спиралася на ідеї великодержавного шовінізму, до «мазепинства» розкрито в монографії І. Омелянчука. «Член київського «Клубу російських націоналістів» професор Т. В. Локоть вважав, що слід відрізнити етнографічний націоналізм від націоналізму сепаратистського, і якщо до першого треба ставитися терпимо, то до другого – зі всією суворістю. На його думку, українофільство в цей час (тобто на початку ХХ ст. – **О. Д.**) не загрожує відокремленням України від Росії». «Якщо це не вдалося в часи Мазепи, то зараз це зовсім неможливо. Асиміляція малоросів з великоросами йде нестримно й безперервно», – наводить слова чорносотенного професора дослідник²⁰¹.

Як бачимо, російська великодержавницька ідеологія початку ХХ ст. спиралася на Коломацькі статті 1687 р., де вперше законодавчо формулювалася вимога злиття українського народу з російським, зокрема, через змішані шлюби, вільний перехід і проживання українців на території Московської держави тощо. Вимагалось, щоб надалі ніхто не згадував про окрему українську державу, оскільки в майбутньому вона повинна злитися з московською в одну «царську самодержавну».

Необхідно ще раз підкреслити: великодержавницька ідеологія була, є і буде в доступній для огляду перспективі стрижнем ставлення російської влади й розпропагованого нею суспільства до України. При цьому, як тільки окреслюється бажання останньої вийти із силового поля Росії, в Москві на державному рівні посилюється критика Мазепи й «мазепинців».

Намагання українців розібратися у власній історії, зокрема, відносно Мазепи, трактується там як (цитую заяву департаменту інформації та друку МЗС РФ від 15 травня 2009 р.) спроба втягнути український народ в «штучно надумане протистояння з Росією». «Хотілося б нагадати українському керівництву, що ігри з історією, особливо з націоналістичним підґрунтям, ніколи ще ні до чого доброго не приводили. І, намагаючись переписати спільну російсько-українську історію, влада

України не стільки об'єднує українське суспільство, скільки розколює його», – підкреслюється в документі²⁰². І ця заява аж ніяк не була випадковою. 25 червня 2009 р. на офіційному сайті МЗС РФ було опубліковано інтерв'ю посла Росії в Швеції Олександра Кадакіна російській службі Бі-Бі-Сі про 300-річчя Полтавської битви. Надзвичайний і повноважний представник РФ, обізвавши Мазепу «відомим пройдисвітом (небезызвестным прохвостом)», розкритикував спроби розгляду переходу Мазепи на бік Карла XII як укладення воєнно-політичного союзу. «Це робиться для формування хибно трактованої національної ідентичності у жорстко заданій антиросійській і русофобській парадигмі», – зазначив дипломат.

4 липня 2009 р. своє, також офіційне, слово сказала Держдума РФ. «Не буде забуте й зрадництво Івана Мазепи, ім'я якого стало загальним, а сам він був підданий анафемі Російською православною церквою. Не може не дивувати, що в керівництві України сьогодні перебувають люди, які вбачають у зраді зразок для наслідування й, таким чином, відмовляють собі й своєму народу в історичному праві вважатися нащадками переможців Полтавської битви», – йдеться в заяві Державної Думи у зв'язку з 300-річчям Полтавської битви від 4 липня 2009 року²⁰³.

Коментувати ці заяви, вочевидь, зайве. Вони мають чітко визначений політичний, радше, геополітичний характер. Проте важливо зазначити, що їх знаменником є та думка, яку поки що не наважуються пустити в обіг російські парламентарії та дипломати. Ось вона. «Сьогодні Росія звільнилася від радянських догм і повинна зайняти непримиренну позицію стосовно «мазепинства» у своєму віковому збиранні російських земель». Ці слова взяті з передмови до збірки з вельми характерною назвою – «Русская Галиция и «мазепинство»²⁰⁴. Показово, що цей об'ємний фоліант у 41 друкований аркуш був підписаний до друку через тиждень після інавгурації Віктора Ющенка наприкінці січня 2005 року.

Вельми промовиста деталь: головні борці з «мазепинством» на сучасному етапі ідентифікують третього Президента України з Мазепою. «Ющенко – це Мазепа сьогодні», – поширює гасло директор Української філії Інституту країн СНД Володимир Корнілов²⁰⁵.

Поодинокі ж спроби російських учених об'єктивно висвітлити історію російсько-українських відносин, зокрема, – праці Тетяни Таїрової-Яковлевої, зустрічають у Росії мало не всенародний осуд. Зокрема, авторитетна «Литературная газета» вмістила рецензію на книжку дослідниці про Мазепу в серії ЖЗЛ під назвою «Жизнь «замечательного» предателя»²⁰⁶.

Очевидно, що такий підхід, заснований на старих ідеологічних штампах, унеможлиблює об'єктивне висвітлення історії двох сусідніх народів і держав. З'ясування деяких важливих аспектів їх відносин, безумовно, сприятиме погляд на цю проблему під геополітичним кутом зору.

1. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С.398.

2. У цій статті не розглядається художня, публіцистична та ін. література, але слід зазначити, що в друкованих виданнях критика переходу Мазепи до шведів з'явилася ще за життя гетьмана. Найгучніше вона пролунала від одного з провідних ідеологів Російської імперії, українця Феофана Прокоповича. Після перемоги Петра I під Полтавою він написав поему «Епінікіон, сієсть пісьнь побідная о тоєйжде преславной побіді», в якій для характеристики Мазепи вжив визначення «отступник» і «отчества враг велій». Варто також сказати, що поема була опублікована у невеличкій брошурі, виданій Друкарнею Києво-Печерської лаври у 1709 році.

3. Тарле Е. В. Северная война и шведское нашествие на Россию / Тарле Е.В. Сочинения. Том 10. – М., 1959. – С.457.

4. Там само. – С.566, 579, 581.

5. Там само. – С.574.

6. История Украинской ССР. Т.3. – К., 1983. – С.363. (Тут і далі – посилання на останнє видання цієї праці, здійснене російською мовою).

7. Див.: Павленко С. Іван Мазепа. – К., 2003. – С.137 – 154; 163 – 174; 281 – 290; Павленко

- Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.119 – 153.
8. Брикнер А. Г. Иллюстрированная история Петра Великого. М., 2007. – С.378.
 9. Див.: Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.90 – 91.
 10. Махун Сергій, Щипоног Ганна. Тетяна Таїрова-Яковлева: Відійти від історичних стереотипів. Дзеркало тижня. – 2008. – № 40 (719) 25 – 31 жовтня.
 11. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С.244.
 12. Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К., 1994. – С.16, 52 – 53.
 13. Джеджула Юрій. Таємна війна Богдана Хмельницького. – К., 1995. – С.17.
 14. Крип'якевич Іван. Історія України. – Львів, 1992. – С.184.
 15. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.11.
 16. Грушевський М. С. – Вказана праця. – С.246.
 17. Грушевський Михайло. Виговський і Мазепа // ЛНВ. – 1909. – Кн. VI. – Червень. – С.427.
 18. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.128 – 129.
 19. Геродот із Галікарнасу. Скіфія. Найдавніший опис України з V століття перед Христом. – К., 1992. – С.66, 67.
 20. Там само. – С.68.
 21. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. – Харків, 2007. – С.174.
 22. Histoire de Charles XII, roi de Suède. Livre quatrième. Oeuvres complètes de Voltaire. Tome vingt-troisième. – 1784. – P.168, 169.
 23. Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. – К., 1994. – С.457.
 24. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новое и Новейшее время. – 2003, № 4, июль – август. – С.45 – 46.
 25. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657 – 1659. Твори. Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.35.
 26. Там само. – С.36.
 27. Брикнер А. Г. – Вказана праця. – С.85
 28. Див.: Енциклопедія історії України. Т.4. – К., 2007. – С.457 – 458.
 29. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки / Історичні есе. В 2 т. Том I. – К., 1994. – С.90 – 91.
 30. Коваленко Сергій. Геополітична доктрина Гетьмана Богдана Хмельницького. – Персонал. – 2007, №7. – С.38 – 43.
 31. История Украинской ССР. Т.3. – К., 1983. – С.63.
 32. Serczyk Wiadyslaw A. Na pionNescej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648 – 1651. – Warszawa, 1998. – S.267.
 33. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. Т. 3. – М., 1954. – Док. №205. – С. 473.
 34. Мацьків Теодор. Англійський текст Зборівського договору / Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1970. – №1 – 3 (25 – 27). – С.114.
 35. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т.VIII. – К., 1995. – С.188.
 36. Смолій В. А., Степанков В. С. – Вказана праця. – С.38 – 39.
 37. Там само. – С.27.
 38. Маланюк Є. Illustrius Dominus Mazepa (Ясновельможний пан Мазепа) – тло і постать [1960], М. Андрусак. Гетьман Іван Мазепа як культурний діяч [1942]. – К., 1991. – С.12.
 39. Шевчук Валерій. Козацька держава. – К., 1995. – С.167.
 40. Маланюк Є. – Вказана праця. – С.10, 13.
 41. Шевчук Валерій. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – С.226.
 42. Юридична енциклопедія. Т.1. – К., 1998. – С.576.
 43. Липинський В'ячеслав. Листи до Братів-Хліборобів // Хліборобська Україна. Книжка п'ята. Рік 1924 – 1925. – Відень, 1925. – С.167.
 44. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. Т.3. – К., 1991. – С.289.
 45. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657 – 1659. Твори. Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.133.
 46. Яковлева Т. Г. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // Український археографічний щорічник. – Вип. 10/11. – К., 2006. – С. 450 – 457.
 47. Таирова-Яковлева Тетяна. К вопросу о внутренней политике Ивана Мазепы // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць – К., 2008. – С.78.
 48. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №292. – С.254.
 49. Там само.
 50. Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709). Ч.ІІ. – Київ – Львів, 2006. – Док. №11. – С.56.
 51. Там само. – С.37.
 52. Там само. – Док. №125. – С.171.

53. Там само. – Док. №142. – С.186.
54. Там само. – С.37.
55. Там само. – Док. №247. – С.284 – 287.
56. Там само. – Док. №292. – С.335 – 336.
57. Там само. – С.36.
58. Гетман Іван Мазепа. Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. Выпуск I. 1687 – 1705. Издательство С.-Петербургского университета, 2007. – Док. №39. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 27 сентября 1702 г. – С.24.
59. Див.: там само. Док. №41. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 21 октября 1702 г. – С.26; Док. №43. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 3 ноября 1702 г. – С.27; Док. №71. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 5 мая 1703 г. – С.40; Док. №90. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 21 июня 1703 г. – С.48; Док. №109. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 28 августа 1703 г. – С.55; Док. №113. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 14 сентября 1703 г. – С.57; Док. №115. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 27 ноября 1703 г. – С.60; Док. №130. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 4 января 1704 г. – С.68 – 69; Док. №139. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 18 января 1704 г. – С.72; Док. №153. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 20 февраля 1704 г. – С.77; Док. №154. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 20 февраля 1704 г. – С.78; Док. №156. Грамота Петра I И. С. Мазепе от февраля 1704 г. – С.80; Док. №164. – Грамота Петра I И. С. Мазепе от 9 марта 1704 г. – С.84; Док. №168. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 15 марта 1704 г. – С. 86; Док. №235. Грамота Петра I И. С. Мазепе от 27 мая 1705 г. – С.112.
60. Грамота Петра I до гетьмана І. Мазепи після страти Кочубея та Іскри. // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №612 – 615. – С.773 – 774.
61. Липа Юрій. Призначення України. Львів, 1992. – С.52.
62. Різниченко Василь. Пилип Орлик – гетьман України. Борщак Ілько. Великий мазепинець Григор Орлик. – К., 1996. – С.41 – 42.
63. Чужліб Тарас. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700–1721 рр.: проблеми міжнародного та військово-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.20.
64. Журавльов Д. В. – Вказана праця. – С.207.
65. Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упоряд.: Сергій Павленко. – К., 2009. – Док. №103. – С.410.
66. Див.: Шевчук Валерій. Просвічений володар. Іван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – С.134 – 170.
67. Там само. – С.148 – 149.
68. Там само. – С.169.
69. Антонович. В. Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991. – С. 155 – 156.
70. Филиппсон М. Век Людовика XIV / Всемирная история. Т.3. – Ч.I. – СПб, 1911. – С.27.
71. Там само. – С.28.
72. Каллімах Філіпп (Buonacorsi Callimaco; 1437 – 1496) – італійський дипломат і публіцист. У результаті змови проти пани Павла II змушений був бігти в Польщу, де користувався прихильністю королів Казимира і Яна Альберта, але викликав ненависть дворянства, що обвинувачувало його у підбурюванні королів до абсолютизму.
73. Брюкнер А. Славянские народы (Польша) // Всемирная история. Т.3. – Ч.I. – СПб, 1911. – С.414.
74. Яворницький Д. І. – Вказана праця. – С.289.
75. Poland, history of. (2009/2009). Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopaedia Britannica.
76. Пояснення Ілька Борщака, який знайшов і опублікував цей документ.
77. Лист Жана Балюза про Мазепу // Іван Мазепа. – К., 1992. – С.77.
78. Радишевський Ростислав, Свербигуз Володимир. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – 552 с.
79. 1710, квітень 10. Бендери – Конституція Пилипа Орлика // Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709). Ч.II. – Київ – Львів, 2006. – Додаток III. – С.638 – 639.
80. Боплан Г. Л. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. – К.; Кембрідж (Мас.), 1990. – С.33.
81. Коваленко С., Пугач О. Опис козацької України 1649-го року. – К., 2004. – С.12 – 13.
82. Смолій В. А., Степанков В. С. – Вказана праця. – С.25.
83. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т.VIII. – К., 1995. – С.146.
84. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т.IX – 2. – К., 1997. – С. 1307, 1331.
85. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т.X. – К., 1998. – С.65.
86. Serczyk Wiadyslaw A. – Op. cit. – S.271.
87. Кралюк Петро. Замость і академія Замойська. – День. – 2008. – 19 вересня.
88. Липинський В'ячеслав. Україна на переломі. 1657 – 1659. Твори. Т.3. – Філадельфія, 1991. – С.204.

89. Рудницький Степан. Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994. – С.75.
90. Павленко Сергій. Іван Мазепа. – К., 2003. – С.33.
91. Енциклопедія українознавства. – Т.8. – Львів, 2000. – С.2889.
92. Павленко Сергій. – Вказана праця. – С.156.
93. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття). – К., 1998. – С.46.
94. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.131.
95. Павленко Сергій. – Іван Мазепа. – С.158.
96. Романцов В. О. – Вказана праця. – С.46.
97. Brandenburg. (20092009). Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopaedia Britannica.
98. Всемирная история. Т.V. – М., 1958. – С.408.
99. Коваленко Сергій. – Вказана праця. – С.38 – 39.
100. Там само. – С.39.
101. Павленко Сергій. Іван Мазепа. – К., 2003. – С. 153.
102. Журавльов Д. В. – Вказана праця. – С.73.
103. История Украинской ССР. Т.3. – К., 1983. – С.123.
104. Романцов В. О. – Вказана праця. – С.43.
105. Там само. – С.41.
106. Poland, history of. (20092009). Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopaedia Britannica.
107. Брюкнер А. – Вказана праця. – С.419.
108. Poland, history of. (20092009). Encyclopaedia Britannica. Encyclopaedia Britannica 2007 Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopaedia Britannica.
109. Рудницький Степан. – Вказана праця. – С.111.
110. Миллюковъ П. Очерки по истории русской культуры. Часть первая. СПб, 1896. – С.24.
111. Там само. – С.26.
112. Анисимов Е.В. Императорская Россия. – СПб, 2008. – С.10.
113. Советская Историческая Энциклопедия. – Т.2. – М., 1962. – С.804.
114. Уитворт Чарльз. О России, какой она была в 1710 году / Россия в начале XVIII в. Сочинение Ч. Уитворта. М., 1988. – С.65.
115. Там само.
116. Рудницький Степан. – Вказана праця. – С.49.
117. Там само. – С.297.
118. Миллюковъ П. – Вказана праця. – С.31 – 32.
119. Там само. – С.28.
120. Всемирная история. Т.V. – М., 1958. – С.145.
121. Грушевський Михайло. Історія України – Руси. – Т.X. – К., 1998. – С.63.
122. Ёнсен Альфред. Мазепа. К., 1992. – С.41.
123. Там само. – С.42.
124. Там само. – С.43.
125. Григорьев Борис. Карл XII. Или пять пуль для короля. М., 2006. – С.59.
126. Там само. – С.280.
127. Там само. – С.57.
128. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в середине XVII. – СПб., 1898. – С.8, 10.
129. Боплан Г. Л. де. – Вказана праця. – С.30.
130. Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993. – С.38 – 39.
131. Шерер Жан-Бенуа. Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – С.19.
132. Voltaire. Histoire de l'empire de Russie sous Pierre-Le-Grand. Nouvelle édition, revue, corrigée et suivie de notes par L. T. Ventouillac. Tome I. – Londres, 1825. – P.22.
133. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С.37 – 101.
134. Журавльов Д. В. – Вказана праця. – С.77.
135. Радішевський Ростислав, Свербигуз Володимир. – Вказана праця. – С.302 – 317.
136. Allen W.E.D. The Ukraine. A History. – New York, 1963. – P. 269.
137. Велика історія України: У 2-х томах. – Том II. – К., 1993. – С.160.
138. Донцов Дмитро. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – С.36.
139. Павленко Сергій. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К., 2004. – С.50.
140. Політичні пісні українського народу XVIII – XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Частина перша, розділ другий. Geneve, 1885. – С.1.
141. 1702 г., мая 22. – Универсал И. С. Мазепы игумену киевского Выдубицкого монастыря о запрещении перевоза людей на Правобережье // Гетман Иван Мазепа. Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. Выпуск I. 1687 – 1705. Издательство С.-Петербургского

- университета, 2007. – Док. №345 – С.211.
142. 1704 г., апреля 8. – Универсал И. С. Мазепы запрещающий переправляться на Правобережье // Гетман Иван Мазепа. Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. Выпуск I. 1687 – 1705. Издательство С.-Петербургского университета, 2007. – Док. №348 – С.215.
143. Антонович В. Б. Последние времена козачества на правой стороне Днепра / Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.294.
144. Драгоманов М. П. Про українських козаків, татар та турків / Вибране. – К., 1991. – С.201.
145. Народна газета. – Київ. – 1991. – №9.
146. Смолянников Сергей. Иван Мазепа. Анатомия предательства или путь Иуды: от славы к бесчестью. – К., 2009. – С.14.
147. Григорьев Борис. – Вказана праця. – С.270.
148. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.215.
149. Григорьев Борис. – Вказана праця. – С.269.
150. Труайя Анри. Петр Великий. – М., 2006. – С.179 – 180.
151. Там само. – С.170.
152. Балязин В. Н. Неофициальная история России. Петр Великий. – М., 2006. – С.26.
153. Донцов Дмитро. Вказана праця. – С.17.
154. Григорьев Борис. Вказана праця. – С.270.
155. Яковлева Т.Г. Мазепа-гетман: в поисках исторической объективности // Новое и Новейшее время. 2003, № 4., июль-август. С. 54 – 59; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.166 – 220.
156. История дипломатии. Т.1. Издание второе. – М., 1959. – С.351.
157. Там само. – С.350.
158. 1707, грудня 18. Указ Петра I про утворення губерній та про набір людей на роботи з укріплення Москви. // Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах. / Упоряд.: Сергій Павленко. – К., 2009. – Док. №87. – С.393.
159. 1707, грудня 18. Указ Петра I про утворення губерній та розпис до них міст. – Там само. – Док.№121. – С.432 – 435.
160. История Украинской ССР. Т.3. – К., 1983. – С.318.
161. Шевчук Валерій. Просвічений володар. Иван Мазепа як будівничий Козацької держави і як літературний герой. – К., 2006. – С.238; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №547. – С.682.
162. Огієнко Іван. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. – К., 1992. – С.41.
163. Мончаловский О. А. Литературное и политическое украинофильство // Русская Галиция и «мазепинство». – М., 2005. – С.89.
164. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Том I. – Казань, 1914. – С.469 – 470.
165. Огієнко Іван. – Вказана праця. – С.90.
166. Там само. – С.95.
167. Дядиченко В. А. Вказана праця. – С.78.
168. Там само. – С.45.
169. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.167.
170. Дядиченко В. А. – Вказана праця. – С.82.
171. Борщак І. Мазепа – людина й історичний діяч // Мазепа: Збірник. – К., 1993. – С.155.
172. Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.219.
173. Там само. – С.184.
174. Труайя Анри. – Вказана праця. – С.189 – 190.
175. Там само. – С.89.
176. Serczyk Wiadyslaw A. Piotr I Wielki. – Wrociaw – Warszawa – Krakyw – Gdacsck, 1973. – S.151.
177. Балязин В. Н. – Вказана праця. – С.92.
178. Брикнер А. Г. – Вказана праця. – С.424.
179. История Молдавской ССР. Т.1 – Кишинев, 1965. – С.308.
180. Брикнер А. Г. – Вказана праця. – С.377.
181. Там само.
182. Григорьев Борис. – Вказана праця. – С.270.
183. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза. Издание пятое. М., 1947. – С.15.
184. Словарь иностранных слов. М., 1942. – С.149.
185. Фальсификаторы истории (историческая справка). М., 1948. – С.65 – 66.
186. Дубина О. К. Український геополітичний вузол // Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945. – К., 2000. – С.525.
187. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Т.22. – М., 1962. – С.16 – 17.

188. Журавльов Д. В. – Вказана праця. – С.274.
189. 1716, листопада 25. Допит Войнаровського про причини втечі його дядька, гетьмана Мазепи, та інші до цього належні справи. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К., 2007. – Док. №581. – С.734.
190. Брикнер А. Г. – Вказана праця. – С.418.
191. Дядиченко В. А. – Вказана праця. – С.440.
192. Там само. – С.441 – 442.
193. Там само. – С.422.
194. Маркс К. Разоблачение дипломатической истории XVIII века. http://scepsis.ru/library/id_884.html
195. Mahan A. T. The Influence of Sea Power Upon History, 1660 – 1783. Twelfth edition. – Boston, 1918. – P.239.
196. Ibid. – P.231.
197. Булгаков В.А. Концептуальні засади визначення геополітичних пріоритетів України. Автореф. дис. канд. політ. наук. – К., 2002. – С.12.
198. Винниченко В. Відродження нації. Частина I. – Київ – Відень, 1920. – С.41.
199. Винниченко Володимир. Заповіт борцям за визволення. К., 1991. – С.14.
200. Лисяк-Рудницький І. Український національний рух / Історичні есе. В 2 т. Том I. – К., 1994. – С.480.
201. Омелянчук И. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904 – 1914 гг.). – К., 2000. – С.74.
202. Мазепа on/off. <http://www.interfax.ru/print.asp?sec=1446&id=79849>
203. Заявление Государственной Думы в связи с 300-летием Полтавской битвы // Украина. Информационно-аналитический мониторинг. – М.: Институт стран СНГ. – №13(33). – июль 2009. – С.18.
204. «Русская Галиция и «мазепинство». – М., 2005. – С.20.
205. Корнилов Владимир. Полтава vs Конотоп: правда vs ложь. – 2000. – №30-31 (470) 17 – 23 июля 2009 г.
206. Литературная газета. – 2008. – 3 июля.

В статье рассмотрены геополитические аспекты внутренней и внешней политики гетмана Мазепы. Проведен сравнительный анализ территории, населения и экономического потенциала Украины в ее этнических границах и соседних стран – Речи Посполитой и Московии. Этот анализ показывает, что Украина по основным геополитическим факторам не уступала соседям и при условиях мирного строительства, осуществляемого Мазепой, могла не только достичь независимости, но и стать одной из ведущих европейских держав.

The article reviews geopolitical aspects of the home and foreign policy of Hetman Mazepa. It carries out comparative analysis of the territory, population and economic potential of Ukraine in its ethnical boundaries, and neighboring countries – Rich Pospolyta and Moscovia. This analysis shows that by its main geopolitical factors Ukraine was not inferior to its neighbors, and if were developed in peaceful manner, as implemented by Mazepa, could not only reach its independence, but could become one of the leading European countries.